

HELTAI JÁNOS

A NYOMTATOTT VALLÁSI VITAIRATOK MAGYARORSZÁGON A 17. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN (1601–1655)

I. Bevezetés

A vallási vitairat Magyarországon a reformáció kezdeteitől fogva egyik meghatározó műfaja magának a reformációnak és a reformációhoz tapadó irodalmi folyamatoknak egyaránt. Ebben a mintegy másfél évszázadnyi időben az idetartozó írások számos funkciót tölthettek be, de alapvető célképzetüknek és működési elvüknek mindig a hitterjesztés és hitvédelem s ezekhez mintegy másodlagosan társulva a felekezeti önmeghatározás tekinthető. A kezdeti időszakban, vagyis a 16. század első felében fő céljuk a régi egyház tekintélyének lerombolása: intézményeinek, emberi találmánynak minősített szokásainak támadása, kigúnyolása; tévesnek tartott tanításainak bírálata. Ezekkel állítják szembe a valóban krisztusi egyházat, az igazán jámbor, keresztyéni élet eszményét és a tiszta, helyes, igaz tanítást. Később főként a reformáció különböző irányai közötti, valamint a protestáns és időközben a korábbinál szilárdabban kodifikált katolikus tanítások közötti különbségek kifejtése, az ellenkező nézetek cáfolása és a saját tanítás védelme folyik bennük erős önmeghatározási céllal. Mindez által igen fontos alakítói az ország egész területén és teljes népességében végbement felekezeti megosztódási folyamatnak, a világi hatalom és az egyházak közötti jogi, politikai viszonyok újrendeződésének. A következőkben azt fogjuk vizsgálni, hogy a 17. század első felében nyomtatásban milyen hitviták folytak Magyarországon, s ezek milyen körülmények között keletkeztek, milyen céllal és eredményekkel zajlottak le. Elemzésünket, amely egy, a magyarországi könyvkiadás egészének szerkezetét vizsgáló nagyobb értekezésnek¹ is része, a Régi Magyarországi Nyomtatványok II. (1601–1635) és III. (1636–1655) kötetében foglalt anyagra építettük. Ezért foglalkozik csak a nyomtatásban lezajlott vitákkal. A kijelölt időhatárokkal kapcsolatban megjegyzendő, hogy a kezdő időpont, 1601 lényegében korszakhatárnak is tekinthető, ugyanis körülbelül a századforduló környékén váltak fontosabbá Magyarországon a katolikus–protestáns hitviták a belső protestáns hitvitáknál. A befejező időpont azonban esetleges, az RMNy III. kötetének záróéve képezi. A polémikus irodalom alakulása szempontjából valahol 1670 körül kellett volna határt vonni, mivel az

¹ HELTAI János, *A XVII. század első felének (1601–1655) kiadványstruktúrája Magyarországon (Az egyházi-vallási művek funkcionális és használati műfaji rendszere: Műfajteremtő elvek és célok, nyomtatott műfajok)*, kézirat, 2003. A téma összefoglaló kifejtését lásd: HELTAI János, *A 17. század első felének kiadványszerkezete: Műfajteremtő elvek és célok = Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 2001, 9–29.

erőszakos ellenreformáció megindulása alapvető változást hozott a műfaj helyzetében, használatában, funkcióiban.

II. A vallási vitairatok felekezeti és nyelvi összetétele

Az első tisztázandó kérdés, hogy mit is tarthatunk hitvitának az így körülhatárolt anyagban. A hitvitázás igénye, gyakorlata, szokása ugyanis szinte minden vallási-egyházi műfajt átszö: a bibliakiadások konkrét formai-tartalmi megvalósításában éppúgy jelen vannak hitvitázó elemek, mint a teljesen gyakorlati célú egyházigazgatási kánonokban. Azaz elméletileg lehetséges volna a műfajnak egy parttalan felfogása, amely azonban a gyakorlatban semmitmondó és használhatatlan volna. Ugyanakkor nem lehet a műfajról úgy sem beszélni, ha csak a szűkebb értelemben vett vitairatokat tartjuk szemünk előtt, vagyis csak azokat az alkotásokat, amelyeknek fő céljuk valamely másik egyház vagy vallási irányzat, esetleg a saját egyház tanítása egészének vagy valamely részének támadása, bírálata és ehhez viszonyítva, vagy ezzel szembe állítva a saját álláspont kifejtése és apológiája. Ezeket nevezzük a továbbiakban *tulajdonképpen* vagy *valódi vitairatnak*.

Feltétlenül meg kell határozni egy ennél tágabb, de mégsem parttalan kört ahhoz, hogy a vallási vitairatok műfaja áttekinthetővé és elemezhetővé váljék. Most, mellőzve a jövőben meg nem kerülhető elméleti megfontolásokat, a legcélszerűbbnek az látszik, ha az alábbiakban röviden ismertetjük, hogy gyakorlatilag az említett két RMNy-kötet mely tételeit vettük figyelembe elemzésünk során. Egyetlen elméleti megjegyzést azonban itt sem kerülhetünk meg. A hitviták a miénktől eltérő, nem funkcionális kategorizálás szerint igen heterogén műfaji jellegzetességeket mutatnak: verses, drámai (dialogikus), prózai formák, gunyoros, szatirikus, értekező és didaktikus beszédmódok sokfélesége jellemző rájuk. Alábbi vizsgálatunkban ezeket a jellemzőiket teljes mértékben figyelmen kívül hagyjuk.

99 olyan tétel van az RMNy II. és III. kötetében, amelyet valódi vitairatnak tekinthetünk. Ebből 37 református (31 magyar nyelvű, 6 latin), katolikus 36 (magyar nyelvű 29, latin 6, német 1), evangélikus 25 (magyar nyelvű 10, latin 14, bibliikus cseh 1) és egy magyar nyelvű unitárius. Tehát összesen 71 magyar nyelvű, 26 latin, 1 német és 1 bibliikus cseh.

Ehhez a 99 tételhez járul 8 olyan prédikáció, illetve prédikációgyűjtemény, amelynek fő célja a hitvitázás. Ebből négy református, kettő katolikus, kettő evangélikus. Ez utóbbiak közül az egyik német nyelvű, a másik hét magyar. A teljesség kedvéért anélkül, hogy a további statisztikai és más elemzéseknél figyelembe vennénk, utalni kell még Geleji Katona István öt nagy, két latin és három magyar nyelvű prédikációskötetére, éppen azért, mivel Geleji számára az alapvető prédikatori feladatok közé tartozott az igemagyarázat részének tekintett hitvita.

A valódi vitairatokon kívül a vallási tanítások jó részének tartalma is olyan erősen polemikus, hogy, noha fő céljuk a saját álláspont, a saját hittételek kifejtése, megmagyarázása és apológiája, mégsem hagyhatók figyelmen kívül a vitairatok bemutatása során

sem. Összesen 21 ilyen nyomtatvány van. Kivétel nélkül mind magyar nyelvű, tíz református, öt katolikus, három evangélikus és három unitárius.

A hitvitáknak a hitterjesztés és hitvédelem mellett a 17. században egyre inkább kialakult hitoktatási, didaktikus funkciója is. Sőt, megjelennek olyan megfontolások és törekvések is, amelyek szerint a hitvitákat száműzni kell a szószékről, helyük az iskolában a katedrán vagy a nyomtatott nyilvánosságban van. A lelkipásztor feladata az ige hirdetése és a hívek lelki gondozása, nem a vita. Különösen az evangélikus egyházban erős ez a törekvés. Geleji Katona István számol be arról *Titkok titka* (Gyulafehérvár 1645) című művének² előszavában, hogy az 1641 június 10-ére Kolozsvárra összehívott református zsinaton hiába szerették volna ő és Bisterfeld az isteni állatnak egységéről és annak személyeinek háromságáról kiadott téziseiket a környékbeli evangélikus papokkal nyilvánosan megvitatni, kihívott ellenfeleik a feljebb ismertetett érvekre hivatkozva csupán iskolamestereiket küldték el, hiszen a hitvitázás az iskolamesterek feladata. Persze ebben a politikai taktikázásnak is szerepe volt, akárcsak Gelejiék részéről való meghívásukban, hiszen így el lehetett kerülni, hogy a reformátusok a fejedelmi pár jelenlétében, helyzeti előnyüket kihasználva bejelenthessék saját diadalukat.

Pázmány prédikációs gyakorlata bizonyítja, hogy a katolikusok is igyekeztek száműzni a templomból a vitákat. Ezzel szemben, mint említettük, Geleji felfogása szerint az igemagyarázat része volt az ellenkezők nézeteinek cáfolata.

Ezek előrebocsátása után érthető, hogy a 17. század harmincas éveitől a magyarországi könyvkiadásban is markánsan megjelenő iskolai disputációk vagy vizsgatételek tartalma igen gyakran priméren polémikus. Előfordul, hogy pusztán didaktikus célból készülnek ilyen vizsgatételek, de mint a későbbiekben látni fogjuk, nem ritka eset az sem, hogy egy-egy disputáció beleillik a nyilvánosság más színterein folytatott nagyobb hitvitaborba is. Az is érthető a fentiek után, hogy a hitvitának is tekinthető 35 iskolai téziszfüzet közül 30-at evangélikus iskolában vitattak meg, s mindössze ötöt reformátusban. Az pedig az iskolai oktatás gyakorlatából következik, hogy valamennyi idetartozó kiadvány latin nyelvű.

Két olyan mű öt kiadását kell még megemlíteni, amelyek, bár alapvetően más műfajhoz tartoznak, de egy-egy önálló részük a hitviták folytatásához nyújtott segédeszközt. Vásárhelyi Gergely jezsuita egymásután háromszor is megjelentetett lelkési kézikönyvében Petrus Canisius katekizmusának függelékeként adta ki *Egynéhány kérdésekre való keresztyéni felelet* című művét.³ Ez a kontroverz teológia összefoglalását tartalmazza, s az alacsonyabb képzettségű papok kisebb, napi hitvitákra való felkészítését szolgálta. A másik ilyen mű Keresztúri Bíró Pál: *A vallás dolgában vetélkedő kérdések, nagyobb részre Bellarminus ellen*. 1637-ben jelent meg Gyulafehérvárott latinul és a következő évben magyarul is.⁴ Mindkétszer a Rákóczi fiúk, György és Zsigmond konfirmációja alkalmából készült, a konfirmációi vizsga anyagát képező katekizmus függelékeként. Tehát megjelenési körülményei és funkciója is hasonló volt, mint Vásárhelyi kompendi-

² RMNy 2103.

³ RMNy 907(2), 1080(2), 1120(2).

⁴ RMNy 1674 és 1721.

umáé, csak ezúttal nem lelkészeknek, hanem művelt világiaknak szánták segédeszközül a mindennapok hitvitáihoz, saját hitvallásuk naponkénti védelméhez.

Összesen tehát (Geleji prédikációitól eltekintve) 168 kiadványt soroltunk a vitairatok műfajába. Ebből 99 a valódi vitairat, 69 pedig egyéb műfajú hitvitázó munka: 8 prédikáció, 21 vallási tanítás, 35 iskolai vizsgatétel és 5 katekizmus. Magyar nyelvű összesen 103, latin 62, német 2, egy pedig biblikus cseh nyelvű. A teljes anyag felekezeti megoszlása a következő: evangélikus 60, ezen belül 14 magyar, 44 latin, egy német és egy biblikus cseh nyelvű. Református 58, ebből 51 magyar, 7 latin. Katolikus 46, ebből 39 magyar, 6 latin, egy német. Unitárius 4, valamennyi magyar nyelvű.

Látható, hogy a műfajra az anyanyelvűség jellemző. A katolikusoknál és reformátusoknál hatalmas a magyar nyelvű művek aránya, csupán az evangélikusoknál több a latin nyelvű kiadvány. Erre a jelenségre kettős magyarázat adható. Egyrészt az evangélikusok lélekszáma a magyar ajkú lakosságon belül viszonylag csekély, és hitvitáik jó része – mint látni fogjuk – nem a magyarországi erőterén belül zajlik, hanem összefüggésben áll sziléziai és szászországi vitákkal. Másrészt, mint az előzőekből kitűnt, az evangélikusok iskolai feladatnak tartották a hitvitázást, ezért az evangélikus vitaművek jelentős része vizsgatétel, az iskolai oktatás nyelve pedig a latin volt.

III. Katolikus–protestáns hitviták

A vitairatokat nem elegendő egyszerűen hitvallási álláspontjuk alapján minősíteni, mindig fontos az is, hogy ki ellen irányultak. Ezért először a katolikus–protestáns, majd a belső protestáns vitákat soroljuk fel. Utóbbiakon belül sorrendben először az evangélikus–református, majd a református–antitrinitárius, végül a belső református iratváltásokat.

További jellemzője a vitairatoknak, hogy többnyire beletartoznak egy-egy nagyobb, összefüggő hitvitabokorba, csak ritkán találunk válasz nélkül maradt, önmagukban álló munkákat. De tartalmilag még ezek is beleillenek egy-egy széles körben vitatott teológiai témakörbe, azaz ezek sem tekinthetők önérvényű, az előzményektől független alkotásoknak. E megfontolásoknak megfelelően ismertetésünkben nem lineáris kronológiai rendben haladunk, hanem az egyes hitvitabokrokat vesszük sorra.

Hogy szemlénket a katolikus–protestáns hitvitákkal kezdjük, az indokolja, hogy míg a 16. század második felét elsősorban a belső protestáns, főként az evangélikus–református és református–antitrinitárius hitviták jellemezték, addig a 17. század első évtizedeit Magyarországon elsősorban a katolikus–protestáns hitviták korszakának tekinthetjük. Ennek előzetesen három okát nevezhetjük meg. Az első az ellenreformációs törekvések erősödése, a második a protestánsok szabad vallásgyakorlati jogának kivívása. Mind a kettővel szorosan összefügg Pázmány Péter hitvitázói fellépése. A harmadik a nagy európai vallásháború, a harmincéves háború ideológiai, szellemi előkészítése és a vallási gondolkodásban való hullámverése.

III/1. Pázmány Péter hitvitái a Kalauz előtt

Az ismertetés élére természetesen Pázmány Péter neve kívánkozik. 25 olyan műve került ki 1603 és 1640 között a sajtó alól, amely valódi vitairat vagy vitairatként is értékelhető. Ebből mindössze kettő megjelenése esik az érsek halála utáni időszakra.⁵ Pázmány egyes vitairataival, vitairatainak egymás közötti összefüggéseivel és hitvitázó pályájának egészével természetesen hatalmas szakirodalom foglalkozik. Nincs lehetőségünk ennek még csak vázlatos vagy akár csak bibliográfiai szintű ismertetésére sem, de ez nem is feladatunk.⁶ Kizárólag előrebocsátott szempontunk, azaz a hitvitabokrokhoz való tartozásuk szerint kívánjuk most áttekinteni Pázmány vitairatait.

Pázmány hitvitázói pályája alapvetően két szakaszra tagolódik. 1613-ban Pozsonyban jelent meg *Isteni igazságra vezérlő Kalauz* című nagyhatású munkája.⁷ Ez nem egyszerűen vitairat, hanem a katolikus tanítás teljes összefoglalása és kifejtése is egyben. Önálló teológiai szintézis,⁸ amely a kor igényeinek megfelelően a kontroverz teológia összefoglalása is, vagyis alaposan tárgyal minden olyan kérdést, amely a katolikusok és protestánsok között vitás volt. 1613 után az általunk vizsgált időszakban még két ízben jelent meg 1623-ban és 1637-ben, mindkét alkalommal Pozsonyban.⁹ Mindkét alkalommal jelentős átdolgozással, bővítve és javítva. Valamennyi megjelenése kiemelkedő eseménye a hitviták magyarországi történetének. Mint azt Hargittay Emil tanulmánya igen alaposan és meggyőzően kimutatta, Pázmány „egy műves szerző”. Azaz mindig is a Kalauzt írta.¹⁰ Valamennyi 1613 előtti munkája részévé vált a nagy szintézisnek, s valamennyi későbbi merített belőle, támaszkodott rá, és újra beépült későbbi kiadásába. Tehát Pázmány hitvitázói pályája, mint mondtuk, alapvetően két szakaszra osztható. A *Kalauz* előttire, amely 1613-ig tart és a *Kalauz* utánira 1613 után.

Az első szakasz vitairatai funkciójukat tekintve két fő típusba sorolhatók. Pázmány fellépése előtt, eltekintve a 16. század végének néhány, Telegdi Miklóstól és Monoszlóy

⁵ A *Kalauz* harmadik kiadása (Pozsony, 1637 – RMNy 1697), de ennek kiadási munkálatai lényegében még az ő irányításával folytak. Továbbá a *Bizonyos okok* 1640. évi pozsonyi második kiadása – RMNy 1847.

⁶ Itt csupán két, e tekintetben alaplőnek számító munkát említünk meg. Legutóbb BITSKEY István rajzolt teljes képet Pázmány hitvitázói pályájáról: *Pázmány Péter*, Bp., 1986. A kutatás legújabb irányait a következő tanulmánykötetből lehet megismerni: *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok, 2). Munkánk során mindkét műre további hivatkozások nélkül is erősen támaszkodtunk.

⁷ RMNy 1059.

⁸ Önállóságról természetesen kettős értelemben is igen nehéz beszélni a 16–17. századi vallási művek esetében. Egyrészt a tiszta, igaz, helyes tanítás egyik igen fontos biztosítója a korban, hogy az adott műben semmi újítás, semmi önállóság nem található, mindenben a régiekkel megegyezően tanít. Másrészt, mivel e korszakban a szerzőség fogalma még nem alakult ki mai individuális formájában, az egyes alkotók gyakorlatilag korlátlan szabadsággal merítenek forrásaikból, vagyis az egyes művek saját forrásaihoz képesti önállósága mindig viszonylagos. E két megszorítással azonban feltétlenül önálló munkának tekintendő a *Kalauz*.

⁹ RMNy 1293 és 1697.

¹⁰ HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter: Hodoegus. Igazságra vezérlő Kalauz. Pozsony 1637*, Bp., 2000, kiegészítő tanulmány a *Kalauz* facsimile kiadásához; HARGITTAY Emil, *Pázmány és a kompiláció = Pázmány Péter és kora...*, i. m., 251–260.

Andrástól származó írásától, a katolikus vallásnak szinte nem volt érdemi képviselője a hitviták által teremtett nyilvánossági erőterben. Pázmány első törekvése tehát egyáltalán a katolikus álláspont kialakítása, megjelenítése, a nyilvánosságban való képviselőtere érvényes pozíció kiépítése. Ezt kétféle módon éri el. Egyrészt név szerint támadja meg, méghozzá az európai hitviták középpontjában álló témákat feszegető írásokkal a hazai protestantizmus legtekintélyesebb képviselőit, másrészt újra kezd régi vitákat, érzékeltetve saját álláspontjának múltbeli folyamatos jelenlétét, illetve általánosságban véve támadja a protestáns hitet és a protestantizmus szimbolikusnak számító személyiségeit. Ezek az írások alkotják a *Kalauz* előtti vitairatok első csoportját.

III/1/1. A Magyar elleni hitvita

Első kiszemelt ellenfele a magyarországi evangélikusok akkori leghatalmasabb pártfogójának, Nádasdy Ferenc dunántúli főkapitánynak udvari papja, Magyar István. S ezzel elérkeztünk az első hitvitabokorhoz. Pázmány tehát 1603-ban először Magyarit támadja meg *Felelet Magyar István sárvári prédikátornak az ország romlása okairól írt könyvére* (Nagyszombat, 1603)¹¹ című munkájával. Noha Pázmány művének címe a *Felelet* szóval kezdődik, nyugodtan mondhatjuk támadásnak, hiszen Magyar előző évi munkája, *Az országokban való sok romlásoknak okairól* (Sárvár, 1602),¹² az abszolút protestáns fölény tudatában, választ nem várva s arra nem is számítva foglalja össze népszerűsítő szintézisben a protestáns történetológia legnépszerűbb 16. századi topozát: bűneiért bünteti Isten a magyar nemzetet, s ehhez társít gyakorlati politikai és katonai cselekvési programot. Pázmány valójában nem Magyar gondolatmenetére felel, hanem megpróbál új irányt, új gondolatmenetet szabni a vitának. Írása középpontjában nem Magyar érdemi mondanivalójának cáfolata, nem a nemzeti bűnök és közösségi megtérés kérdésköre áll, hanem a különböző egyházak, vagyis a római egyház és az újító felekezetek történeti régiségének, időbeli folyamatosságban való létezésének problémája. Álláspontja szerint a római katolikus egyház régiségét és ezáltal krisztusi voltát, vagyis az igaz egyházzal való azonosságát bizonyítja annak Krisztus óta töretlenül fennálló személyi és intézményi folyamatossága és Krisztusnak az az ígérete, hogy az egyház egésze sohasem eshet tévelygésbe. Pázmány törekvése lényegében sikeres volt. A következő évtizedekben valóban ez a kérdéskör vált Magyarországon is a katolikus–protestáns hitviták egyik fő témájává. Természetesen ez nemcsak Pázmány fellépésének következményeképpen alakult így, hanem egyéb tényezők is közrejátszottak benne. Ezek nyomozása azonban tárgyunktól igen messze vezetne.

Ez a – most már nyugodtan mondhatjuk: Pázmány által indított – vita csak a *Kalauz* megjelenése után ért véget. Magyar 1604-ben Nádasdy Ferenc felett elmondott gyászbe-

¹¹ RMNy 905. E vitáról lásd KEISZ Ágoston, *Magyar és Pázmány vitája = Pázmány Péter és kora... , i. m.*, 219–250, amely mély tartalmi elemzést nyújtja e hitvitának, és táblázatos formában is bemutatja kiadástörténeti és kompilációs összefüggésrendszerét.

¹² RMNy 890.

szédében bejelenti ugyan, hogy a Pázmány Péter jezsuita rágalmozó írására való felelete készen áll, de költség híján még nem nyomtathatta ki.¹³ A szükséges összeget, úgy látszik, később sem sikerült előteremteni, mivel a viszontválasz kinyomtatására sohasem került sor. Több, mint egy évtized múlva azonban az akkor éppen állás nélkül lévő, korábbi olaszliszkai prédikátor, Szegedi Dániel újra elővette a kérdést, és *Itinerarium catholicum* (Debrecen, 1616)¹⁴ című, magyar nyelvű vitairatában megadta rá a protestáns kontroverzia szokásos válaszát, amely szerint a protestantizmus régiségét, azaz az igaz apostoli hittel és tanítással való egyező voltát az bizonyítja, hogy az egyházban a tévelygések századaiban is mindig voltak igaz tanítók, akik a Bibliával, apostolokkal és egyházatyákkal azonosan tanítottak. Azaz az egyház történeti folytonosságát nem személyi és intézményi folytonosságában, hanem a helyes tanítás folytonosságában kell keresni. Szegedi vitairatának megjelenési évében elnyerte a debreceni prédikátorságot. A vitát pedig Pázmány újabb válasza zárta le: *Rövid felelet két kálvinista könyvecskére* (Bécs, 1620).¹⁵ Mint már az *Itinerarium* megjelenési időpontja, de Pázmány némi várakozással ráadott válasza is mutatja, a vita második szakasza tulajdonképpen csak apropóként kapcsolódik a Magyarinak adott *Felelethez*, valójában az már a Kalauz utáni időszakhoz tartozik, s a harmincéves háború hangulati előkészítésének keretében, illetve a Bethlen Gábor magyarországi háborúit kísérő hitviták részeként értelmezhető.

III/1/2. Két vita Alvinczi Péterrel

A Magyarival való polémia után, 1609-ben Pázmány Alvinczi Péter személyében választotta ki következő ellenfelét. Hozzá intézte *Öt szép levelét*.¹⁶ Ezúttal már formálisan is egyértelmű, hogy ő a vita kezdeményezője, hiszen Alvinczi korábban nem adott ki semmiféle vitairatot. Viszont a megelőző években Bocskay István udvari papja volt, és komoly szerepet játszott a protestánsok szabad vallásgyakorlási jogának kivívásában és kodifikálásában. Pázmány, mint közismert, áthangolta a katolikusoknak a protestánsokkal szemben folytatott politikáját. Lemondott a térítés erőszakos eszközeiről, és a rendi jogok alapjára helyezkedett, azaz tiszteletben tartotta a rendi joggá vált szabad vallásgyakorlati jogot. Nem mondott azonban le a rekatolizáció folytatásáról, s a térítési munkában elsősorban a hitbéli meggyőzésre törekedett. Semmiképpen sem véletlen tehát, hogy a kassai magyar papot a néhai fejedelem udvari prédikátorát választotta ellenfelé-

¹³ RMNy 913. Vö. *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988, 54–55.

¹⁴ RMNy 1104. Az *Itinerarium catholicumot* a szakirodalom korábban Alvinczi Péter művének tartotta. Ezt az álláspontot már 1990-ben kétségbe vontuk, újabban pedig szerencsés véletlen folytán sikerült bizonyítanunk, hogy annak valódi szerzője Szegedi Dániel volt. Lásd *Kabdebó Lóránt köszöntése 65. születésnapja alkalmából*, szerk. BESSENYEI József, FERENCZI László, KOVÁCS Viktor, PÁLFI Ágnes, Miskolc, 2001, 236–241.

¹⁵ *Rövid felelet két kálvinista könyvecskére, melyeknek egyike okát adja, miért nem felelnek a kálvinista prédikátorok a Kalauzra, másika Itinerarium catholicumnak nevezetik*, Bécs, 1620 – RMNy 1203.

¹⁶ *Egy keresztényen prédikátortól [...] Alvinczi Péter uramhoz íratott öt szép levél*, Graz, 1609 – RMNy 980.

nek, aki annak ellenére, hogy komoly egyházi tisztséget nem viselt, a protestáns papság egyik meghatározó tekintélyű személyisége volt. Pázmány támadását Alvinczi gyors válasza, majd Pázmány ugyancsak gyors viszontválasza követte.¹⁷ A vitát a szakirodalom számtalan alkalommal ismertette már, ezért csupán egyetlen mondatban summázzuk lényegét. Az *Őt szép levél* kiindulópontja, hogy a protestánsok méltatlanul nevezik bálványimádóknak a katolikusokat, zárógondolata viszont, hogy a katolikusok méltán nevezhetnék bálványozóknak a protestánsokat. Azaz az *Őt szép levél* komoly változást hozott a hitviták nyilvánosságában. A korábban defenzívában lévő katolikusok most már egyértelműen átveszik a kezdeményező szerepet, modern kifejezéssel élve ők tematizálják a nyilvánosságot. S ezt a fordulatot ügyes retorikai fogásokkal Pázmány, mintegy szimbolikusan, egy mű zárt világán belül is keresztül viszi.

A pontos időrend szerint a *Kalauz* megjelenése utánra esik a Pázmány és Alvinczi között lezajlott második hitvita. De hangulatában, módszereiben ez még szorosan kapcsolódik a korábbi iratváltáshoz. 1614-ben ismét Pázmány volt a kezdeményező fél. A *Lelki orvosság*¹⁸ című Kassán megjelent, németből fordított vitairat előljáró beszédét Alvinczi Péter művének vélte, és ezért Lethenyi István álnéven a kassai papnak címezte az erre adott választ: *A kálvinista prédikátorok igyenes erkölcsű tökéletességének tüköre* (Bécs, 1614).¹⁹ A viszontválasz még ugyanebben az évben most már valóban Alvinczitől érkezett ismét csak *Tükör* címmel.²⁰ Az utolsó szót megint Pázmány mondta ki: *Az igazságnak győzedelme, melyet Alvinczi Péter tükörében megmutatott Pázmány Péter* (Pozsony, 1614).²¹

A Pázmány–Alvinczi vita mindkét szakaszából csupán Pázmány írásai maradtak fenn. Ezekből rekonstruálható a vita menete, de természetesen nem lehet belőlük megismerni Alvinczi műveinek tartalmát. Annyi azonban így is megállapítható, hogy Alvinczi felismerte, hogy a viták defenzívában, a katolikusok által tematizált terepen nem kedvezőek a protestánsok számára. Ugyanis mindkétszer az ő elhallgatásával zárult az iratváltás. Sőt a *Tükörben* Pázmány viszontválasza szerint ki is jelentette, hogy többé „nem mocskolódik” ellenfelével. Azaz az elhallgatás teljesen tudatos magatartás volt részéről.²²

A *Kalauz* előtti munkák első típusához még további három munka tartozik. *A mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonytsága* (Grác, 1605)²³ általában véve támadja a protestáns tanítást annak újsága, hamissága és a Szentírással ellenkező volta miatt.

¹⁷ ALVINCZI Péter, *Egy tettetes nevezett pópista embertől [...] küldetett színes öt levelekre [...] való felelet*, Debrecen, 1609 – RMNy 977; PÁZMÁNY Péter, *Alvinczi Péternek [...] feleletének [...] megrostálása*, Pozsony, 1609 – RMNy 986.

¹⁸ RMNy 1065, példányból nem ismert.

¹⁹ RMNy 1060.

²⁰ RMNy 1064.

²¹ RMNy 1078.

²² Az elhallgatás tudatosságának eddig ellentmondani látszott az 1616-ban megjelent *Itinerarium Catholicum*, de, amint bebizonyosodott, az már nem Alvinczi munkája volt.

²³ RMNy 933.

Nagy botrányt kavart a másik hasonló, tartalmilag általánosságokban mozgó pamflet, *A nagy Kálvinus hiszekegy-istene* (Nagyszombat, 1609).²⁴ Ez ugyanis szövegkörnyezetükből kiszakított idézetekre támaszkodva képtelen állításokat tulajdonít Kálvinnak. A hazai protestantizmus eminensei után tehát az egész reformáció egyik szimbolikus neve ellen fordul Pázmány a szatíra és gúny eszközeivel rombolva személyének és tanításainak tekintélyét. Igazi dekonstrukció ez! Ezekre az írásokra nyomtatott válasz nem született, de a *Nagy Kálvinust* követően a protestánsok Pázmány jogi felelősségre vonását sürgették.²⁵

Egy 16. században kezdődött vitát elevenített fel a harmadik mű: *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletirül*,²⁶ hogy egy, a katolikusok számára fontos kérdésben ragadhassa magához a kezdeményezést.

III/1/3. Thordai János és a zsolnai zsinat körüli viták

Pázmány *Kalauz* előtti vitairatainak másik csoportját azok a munkái képezik, amelyekben konkrét eseményekre reagált szerzőjük. Elsőként egy Thordai János nevű jezsuita szerzetes esete említendő, aki előbb a ferencesekhez lépett át, aztán reformátussá, majd evangélikussá lett. Ezzel az üggyel foglalkozik Pázmány 1610. augusztus 22-én elmondott prédikációja.²⁷

A konkrét eseményekre reagáló írások többsége azonban a zsolnai zsinattal áll összefüggésben. Ezeknek az írásoknak még az előzőekhez hasonló vázlatos tartalmi ismertetésére sem vállalkozhatunk, hiszen a zsinattal és következményeivel egyébként hatalmas egyháztörténeti szakirodalom foglalkozik. Szempontunkból csupán az nélkülözhetetlen, hogy röviden nyomon kísérjük a vita kialakulását és menetét.

A protestánsok szabad vallásgyakorlati jogát kodifikáló 1608. évi országgyűlés után Thurzó György nádor hívta össze 1610-ben a zsolnai zsinatot, amely létrehozta az evangélikus egyháznak a katolikusokétól immár teljesen független autonóm szervezetét. A királyi Magyarország evangélikusai fölött ugyanis mindaddig az esztergomi érsekség gyakorolt joghatóságot. A zsinat végzéseit már 1610-ben kétszer is közzétették nyomtatásban.²⁸ Ellenük Forgách Ferenc érsek azonnal tiltakozó körlevelet bocsátott ki.²⁹ Erre az

²⁴ RMNy 984.

²⁵ Lásd erről Alvinczi Péter Mágócsy Ferencnek 1609. szeptember 29-én írt levelét: ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása*, kiad. HELTAI János, Bp., Európa Könyvkiadó, 1989, 142–143, 276.

²⁶ *Keresztyéni felelet a megdicsőült szentek tiszteletéről [...] Gyarmati Miklós helmeci prédikátornak [...]* Monoszló András, *veszprémi püspök ellen írt csácsogására*, Grác, 1607 – RMNy 961.

²⁷ *Pozsonyban lött prédikáció Pázmány Péter által azon a napon, melyen amaz tündér módra változandó állhatatlanságnak tüköre, Thordai János barát harmadszor kiöltözött a csuklyából...*, Pozsony, 1610 – RMNy 1004.

²⁸ *Acta et conclusiones conventus seu synodi certorum inelyti Hungariae regni baronum, magnatum et nobilium, nec non legatorum et ministrorum Augustanae confessionis ex decem Cis-Danubianis comitatibus Zolnae congregatorum anno Domini MDCX. diebus 28 et 29 et 30 Martij*, Bartphae, 1610 – RMNy 987 és 988.

²⁹ Pozsony, 1610 – RMNy 1001.

evangélikusok egy *Apologiával* válaszoltak.³⁰ Ezen a ponton kapcsolódott be a vitába Pázmány Joannes Jemicus álnéven kiadott vitairatával, a *Peniculus papporummal*.³¹ Erre feltehetően a zsolnai zsinaton megválasztott szuperintendens, Eliáš Lani adott feleletet *Malleus peniculi papistici* (Kassa, 1612) címen, Petrus Petschius álnév mögé rejtőzve.³² Az utolsó szó, a *Logi alogi*, mint a magyar nyelvű hitvitáknál már tapasztalhattuk, ezúttal is Pázmányé volt.³³ Hogy a Joannes Jemicus álnevet valóban Pázmány használta, egyértelműen bizonyítja, hogy mindkét írás bekerült a *Kalauz* 1613. évi kiadásának függelékébe, vagyis a *Kalauz* valóban minden korábbi vitairat szintézisének tekinthető.

III/1/4. Pázmány Péter hitvitái a Kalauz után A Kalauz kritikái és védelme

Az első ízben 1613-ban kinyomtatott *Kalauzt* már fejezetünk bevezetőjében méltattuk. Gyakran elhangzó és sokszor leírt megállapítás e monumentális alkotással kapcsolatban, hogy a protestánsok sohasem tudtak rá megfelelő súlyú választ adni. Ez a megállapítás ebben a formájában finomításra szorul. Kétségtelen, hogy hasonló, olyan önálló koncepciójú apologetico-polemikus teológiai szintézis, amely a *Kalauz* cáfolatára, vagy kifejezetten annak ellensúlyául készült volna, a protestáns oldalról évtizedekig sem jelent meg magyar nyelven,³⁴ és a *Kalauz* 1613-tól évtizedeken át meghatározó eleme maradt a hitviták nyilvánossági terének. De, mint látni fogjuk, a *Kalauzban* kifejtett vitás teológiai kérdéseket számtalanszor és sok oldalról tárgyalták polemikus formában is a protestáns feleletek, s tartalmi szempontból megadták rájuk a szükséges válaszokat.³⁵ Továbbá sokszor bírálták és kimutatták a Pázmány által a vitairatokban használt érvelési technika logikai következetlenségeit, s bizonyítási eljárásainak véleményük szerint pusztán verbális érvényességét. Emellett polemikus és apologetikus formában is jöttek létre magyar nyelvű teológiai szintézisek, köztük olyan eredetileg is magyar nyelven írt, önálló alko-

³⁰ *Apologia pro Synodo Solnensi*, Kassa, 1610 – RMNy 996.

³¹ *Peniculus papporum apologiae Solnensis conciliabuli*, Pozsony, 1610 és 1611 – RMNy 1002 és 1024.

³² RMNy 1035.

³³ Joannes JEMICIUS, *Logi alogi, quibus baptae calamosphactae peniculum papporum Solnensis conciliabuli et hyperaspisten legitimae antilogiae vellicant...*, Pozsony, 1612 – RMNy 1040.

³⁴ Ilyen művet csak 1669-ben jelentetett meg Sárospatakon PÓSAHÁZI János *Igazság istápjá, avagy oly katekizmusi tanítás, melyben a ker. ref. vallás [...] az ellen tusakodó fortélyos patvarkodások ellen (jelesben amelyeket a nagy Kalauzos könyv [...] előállatott) óltalmaztatik* – RMK I, 1096. Lásd még CZEGLÉDI István posztumusz munkáját: *Már minden épületivel [...] elkészült Sion vára*, Sárospatak–Kolozsvar, 1671–1675 – RMK I, 1187.

³⁵ Ebben a vonatkozásban természetesen se pro, se kontra nem lehet a cáfolat szót használni. Hiszen az elemző szempontjából nem tekinthető az egyik fél az igazság birtokosának, a másik fél pedig tévelygőnek. Csupán arra a kérdésre kereshető válasz, hogy a reformáció–rekatolizáció folyamatában jól kiépített két teológiai gondolkört, a katolikus és a protestáns önmagukhoz viszonyítva megfelelő színvonalon közvetítették-e a magyarországi polémiák során. Ebből a szempontból viszont fenntartások nélkül állítható, hogy a hasonló vitákban az európai protestáns teológia által használt érvanyagot tartalmi szempontból Pázmányéhoz hasonló magas színvonalon fogalmazták meg magyar nyelven is a protestáns vitairatok.

tás, amelyet formátumában is joggal lehet a *Kalauz* mellé állítani.³⁶ Igaz, ez utóbbi nem vitairat formájában. Azaz valóban nem lehet rámutatni egy olyan protestáns „cáfolatra”, amely „méltó válasz” volna a *Kalauzra*, de mint látni fogjuk, összességében felépítettek a protestánsok egy olyan kommunikációs teret, egy olyan nyilvánosságot, amely megfelelően kiegyensúlyozta a *Kalauz* hatását.

Pázmány nagy művere az első reakció az evangélikusok részéről érkezett. Ők már régóta tervezték Matthias Hafenreffer, tübingai professzor teológiai közös helyeinek magyarítását.³⁷ A kötet Zvonarics Imrének, Nádasdy Pál csepregi lelképásztornak fordításában jött ki a sajtó alól 1614-ben Keresztúron,³⁸ s Nagy Benedek kőszegi iskolamester által írt *Praefatiója* erősen támadja a *Kalauzt*. Vagyis az eredetileg tanításnak szánt mű, amely nemcsak az ajánlásban megszólított Nádasdy Pálnak, hanem testvéreinek, Zrínyi Miklósnénak és Homonnai Györgynének, azaz az evangélikusok legelőkelőbb pártfogóinak megerősítésére szolgált volna, valójában a hitviták terepévé vált. Pázmány azonnal lecsapott a lehetőségre, s Szyl Miklós álnéven írt válaszát, a *Csepregi mesterséget*³⁹ most már ő is Nádasdy Pálnak dedikálta. Teljesen világos tehát, hogy Pázmány ezáltal gyakorlatilag kapcsolatot teremthetett az evangélikusok egyik leggazdagabb patrónusával, s az ekkor megindult folyamat egy generációval később a Nádasdy család katolizálásához vezetett. Ezzel természetesen nem állítjuk, hogy az 1614. évi vitairat és a jóval későbbi katolizálás között ok-okozati összefüggés állna fenn, de kétségtelenül egy hosszú távon eredményes térítési politika egyik első gesztusaként értékelhető Pázmánynak ez a lépése.

A vita azonban folytatódott. Zvonarics Imre és Nagy Benedek közös munkája, a *Pázmány Péter pírónsági*⁴⁰ a következő évben csak mellékesen foglalkozik a *Kalauz* érdemi mondanivalójával, elsősorban annak érvelési technikáját kritizálja, és személyében támadja Pázmányt. Ő 1616-ban a *Csepregi szegényvallással* lezárta ezt a polémiát,⁴¹ de a hitvitabokorhoz még két további írás tartozik Balásfi Tamás tollából. A *Csepregi iskola*⁴² az Ágostai hitvallás tanításai, valamint az apostoli hagyomány és az egyházatyák írásai közötti ellentmondásokat igyekszik kimutatni, az *Epinicia Benedicto Nagi*⁴³ pedig Nagy Benedek nevéből készíti gunyoros anagrammákat válaszul a *Pázmány Péter pírónsági*

³⁶ GELEJI KATONA István *Titkok titka* című tanítása és *Váltság titka* I–III. című prédikációi – RMNy 2103, 2124, 2197, 2298.

³⁷ *Loci theologici certo methodo ac ratione in tres libros tributi*, Jena, 1601.

³⁸ *Az szentírásbeli hitünk ágainak bizonyos móddal és renddel három könyvekre való osztása...*, Keresztúr, 1614 – RMNy 1072.

³⁹ *Csepregi mesterség, azaz Haffenreffernek magyarrá fordított könyve eleiben függesztett leveleknek céges cigánysági és orcaszegényítő hazugsági*, Bécs, 1614 – RMNy 1061.

⁴⁰ *Pázmány Péter pírónsági, azaz azokra a szitkos káromlásokra és orcátlan pántolódásokra, melyeket Szyl Miklós neve alatt Hafenreffer tudós doktornak könyve eleiben függesztett levelek ellen álorcásan kibocsátott, derék felelet*, Keresztúr, 1615 – RMNy 1091.

⁴¹ *Csepregi szegényvallás, azaz rövid felelet, melyben az csepregi hiúságoknak kőszegi toldalékit verő-fényre hozza Pázmány Péter*, Prága, 1616 – RMNy 1120.

⁴² *Csepregi iskola, kibem az lutheránus és kálmínista prédikátoroknak tanúságokra [...] az csepregi szitok szaporító [...] prédikátort [...] ostorával iskolázza Balásfi Tamás...*, Pozsony, 1616 – RMNy 1116.

⁴³ *Epinicia Benedicto Nagi, alias Soce ludi Kőszeghiensis sui nescio, sibimet nocenti vetulo, sed nimium rudi, ignaro et diabolari paedotribae cantata*, Pozsony, 1616 – RMNy 1118.

függelékében megjelent, Pázmány nevét és személyét csúfoló versekre. Még egy hasonló stílusú vitairata ismeretes Balásfinak ebből az időszakból, az *Echo Christiana*.⁴⁴ Egy má már ismeretlen, Stephanus Jairus álnéven terjesztett protestáns, inkvizícióellenes traktátusra felelt vele Balásfi.⁴⁵ Balásfi küzdőterre lépése egyrészt azt demonstrálja, hogy Pázmány nem magányosan harcol a protestáns tábor ellenében, hanem a katolikus nézetek kifejtésére és védelmére is több felkészült ember áll rendelkezésre. Másrészt, amint az az eddigiekből is bőven kitűnt, a hitvitáknak a hitelvek körüli érdemi, tartalmi érvelésen túl egyre inkább a másik fél személyi dekonstrukciója a terepe. Míg Pázmány ezt általában fölényes iróniával és finom humorral kívánja elérni, addig Balásfi vállalja magára a durvább hangnem alkalmazásával járó ódiomot.⁴⁶

A reformátusok, bár a *Kalauz* fejezeteit már az 1610-es években kiosztották egymás között cáfolatra, mint erről Kecskeméti C. János egy 1618 augusztus 20-án kelt ajánlólevelében beszámol,⁴⁷ valójában hosszú ideig nem reagáltak a *Kalauzra*. Jellemző, hogy 1629-ben Miskolczi Csulyak István több levelében az akkor még mindig csak tervezett érdemi válasz módszertani kérdéseit tárgyalja prédikátortársaival.⁴⁸ A szakirodalomban sokszor a már említett *Itinerariumot* tekintették a kálvinisták feleletének, de ez, mint láthattuk, nem a *Kalauz* hatására született. Az első nyomtatott, de ma már példányból nem ismert református ellenirat a *Pázmány Péter jezsuita szitkainak lajstroma, azaz miért nem felelnek a prédikátorok a Kalauzra* 1618-ban látott napvilágot Milotai Nyilas István, korábbi tiszántúli püspök, gyulafehérvári udvari prédikátor tollából.⁴⁹ Ez sem foglalkozott érdemi kérdésekkel, hanem Pázmány stílusát, érvelési technikáját támadta, s a kálvinista hallgatás különféle okait tárta fel. Ezek lényege egyetlen gondolatban summázható: a kálvinisták vonakodtak elfogadni a *Kalauz* által tematizált vitakeretet.⁵⁰ A későbbiekben a reformátusok arra törekedtek, hogy a saját maguk által meghatározott kommunikációs térben folytassák a vitát, ezért a *Kalauzra* adott kálvinista válaszokat nem annyira a vitairatok között, hanem a református teológiát önérvényűen kifejtő tanításokban kell keresni. Legfőképpen Milotai Nyilas István: *A mennyei tudomány szerint*

⁴⁴ *Echo Christiana* [...], *hoc est responsio et repercussio, qua blasphemiae, maledicta et convicia Lutherana, quibus in [...] Romanam ecclesiam, in inquisitionem adversus haereticos sanctam, in [...] Petrum Pázmány archiepiscopum Strigoniensem [...] lucifuga Lutheranus, ordinis praedicatorum magistri et Stephani Jairi fictis sub nominibus impegit, reverberantur...*, Pozsony, 1616 – RMNy 1117.

⁴⁵ Szerzője Balásfi véleménye szerint a zsolnai zsinaton megválasztott három szuperintendens, Izák Abrahamides, Eliáš Lani és Samuel Melík egyike lehetett, címe pedig ugyancsak Balásfi szerint ez volt: *Tractatus quidem solennis de modo et arte inquirendi quoscunque haereticos secundum consuetudinem Romanae Curiae*.

⁴⁶ Ismerős taktikai megoldás ez a mai politikai viták terepéről is.

⁴⁷ RMNy 1257.

⁴⁸ Lásd Szepsi Mihály tarcali és Szepsi Laczkó Máté erdőbényei prédikátornak 1629. július 25. és 26-án írt levelét: RMKT XVII/2, 322–323; *Régi magyar levelestár*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., 1981, I, 595.

⁴⁹ RMNy 1163.

⁵⁰ Milotai ismeretlen művének kikövetkeztethető tartalmáról lásd HELTAI János, *Milotai Nyilas István elveszett, Pázmány elleni vitairatáról* = *Gesta typographorum: Tanulmányok a hetvenéves Borsa Gedeon tiszteletére*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 1993, 62–70.

való irtóvány (Debrecen, 1617)⁵¹ és Kálvin *Institutiójának* Szenci Molnár Albert által készített magyar fordítása (Hanau, 1624)⁵² azok a munkák, amelyek a *Kalauzra* nem a *Kalauz* által meghatározott keretek között adnak választ. Ezt a fajta kihívást azonban Pázmány nem fogadta el! Míg a saját írásai által teremtett erőterben születő művekre mindig és az esetek többségében azonnal reagált, az ebből kilépő, de a *Kalauzzal* való vitát érdemi kérdésekben folytató, és új gondolati kereteket teremtő, retorikailag síkot váltó alkotásokra sohasem. Kétségtelen, hogy teljesen tudatos volt részéről ez a kommunikációs stratégia.

Most azonban maradjunk a szóban forgó konkrét hitvitabokornál. Milotainak a kálvinista hallgatás okairól szóló pamfletjére korábbi szokásával ellentétben Pázmány nem azonnal, hanem csupán két év elteltével válaszolt, egy füst alatt a már 1616-ban kiadott *Itinerariumra* adott felelettel együtt: *Rövid felelet két kálvinista könyvecskére* (Bécs, 1620).⁵³ A késésnek vagy újbóli megszólalásnak kettős okát látjuk. A késés oka, hogy érseki kinevezése után Pázmány igyekezett magát kivonni a legélesebb hitvitákból, ezeket Balásfi Tamásra bízta. Az újra megszólalásé viszont, hogy Bethlen első magyarországi felkelésével egy időben a kálvinisták a korábbi csendes időszakhoz képest számos vitairatot jelentettek meg, azaz, hogy a kommunikációs tér egyoldalúvá ne váljék, szükségesnek látszott az újbóli megszólalás.

A megszólalásra a politika szintjén is szükség volt. Pázmány, Alvinczi és Balásfi Tamás között 1619–1620-ban heves politikai vita is lezajlott. Noha ennek is van komoly vallási vonatkozása és háttere, mivel elsősorban mégis politikai tartalma a lényeges, ezzel itt nem foglalkozunk.

A célzottan a *Kalauzra* tervezett válaszok közül csupán Kecskeméti C. Jánosnak a szentek segítségül hívásáról írt említett vitairata jelent meg 1622-ben.⁵⁴ A kézirat az előszó tanúsága szerint már 1618-ban készen állt. A nyomtatás feltehetően főként a költségek hiánya miatt késett, de ebből is arra lehet következtetni, hogy a reformátusok a kifejtett okok miatt nem is nagyon siettették ezt. Pázmány erre a munkára külön már nem reagált.

III/1/5. Pázmány és Káldi vitái a Szentírásról és az egyházzól

Pázmány saját kezdeményezéséből csak a *Kalauz* második kiadása (1623) után állt elő újabb vitairattal: *A Szentírásról és anyaszentegyházról két rövid könyvecskék* (Bécs, 1626).⁵⁵ A 17. századi hitviták alapvető témájává az egyház fogalma és történeti folytonossága mellett a Szentírás tekintélye, magyarázatának, értelmezésének joga, lehetőségei

⁵¹ RMNy 1132.

⁵² RMNy 1308.

⁵³ RMNy 1203.

⁵⁴ KECSKEMÉTI C. János, *Pázmány Péter Kalauzának tizenharmadik könyvére való felelet, melyet írt [...] a szenteknek segítségül való hívásokról és esedezésekről*, Bártfa, 1622 – RMNy 1257.

⁵⁵ RMNy 1551.

és módszerei váltak. A reformáció előrehaladtával minden vallási polémia egyre inkább ezekre az alapokra vezetődött vissza. A Szentírás, mint kinyilatkoztatás egyik, sőt protestáns fölfogás szerint egyetlen szilárd alapja a keresztyén hitnek és vallásnak. A másik a Szentírást és Krisztus ígéreteit birtokló egyház. A vitákban végső soron tehát annak van igaza, aki bizonyítani tudja, hogy az ő egyháza az igazi egyház, és ez az egyház sáfárkodik igazán és helyesen a Szentírással, ennél fogva pedig birtokolja Krisztus kegyelmi ígéreteit is. Pázmány tehát a legfontosabb elméleti kérdésekben tartotta szükségesnek a katolikus álláspont még határozottabb megjelenítését. Nagyon egyértelműen fogalmazta ezt meg az ajánlólevelében: „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne, de azért mind csak e kis könyvben foglalt kérdésekben fordul meg, mint valami sarkon, melyekben a több dolgok is mind eligazodnak úgy, hogy valaki érti e két könyvben kapcsolt dolgokat, nem szükség a több visszavonások vizsgálásában fárasztani elméjét, mert ezekből eligazíthat minden közbevetéseket.”⁵⁶

A *Két rövid könyvecskének* azonban, ezeken az általánosságokon túl, közvetlen aktualitása is volt. Ugyanebben az évben, azaz 1626-ban jelent meg Bécsben az első teljes, magyar nyelvű katolikus bibliafordítás, amelyhez készítője, Pázmány egykori rendtársa, Káldi György függeléként egy terjedelmes vitairatot csatolt: *Oktató intés a [...] kálvinisták Bibliájáról*.⁵⁷ Azaz Pázmánynak a *Szenírásról és az anyaszentegyházról* címmel írt traktátusa az időbeli egybeesés miatt úgy is értelmezhető, hogy Pázmány Káldi vállalkozását támogatja vele. Egy időben jut a hívők kezébe a katolikusok által helyesnek tartott, s a római egyház tekintélyével megerősített Szentírási szöveg és az annak birtoklására, értelmezésére és magyarázatára bejelentett kizárólagos igény.

A két, gyakorlatilag egy időben megjelent azonos tárgyú értekezés körül két hitvitabor keletkezett. Pázmány a maga írását a becsületes Bihar vármegyének ajánlotta. Ezért az akkori váradi prédikátor, Pécsváradi Péter érezte magát illetékesnek a válaszára: *Felelet Pázmány Péter esztergomi érseknek két könyvecskéire* (Debrecen, 1629).⁵⁸ Pécsváradi éppen olyan tisztán látta, mint Pázmány, hogy a szóban forgó tételek a hitviták stratégiai kérdései: „amely dolgokat az érsek a Kalauzban mi ellenünk [...] forgat, azoknak is derekas erejére és velejére feleletem kiterjed, írásom kihát”. Mivel pedig az érsek ajánlólevelében elismerte, hogy „az ő két utolsó könyvecskéiben [ti. a Szentírásról és anyaszentegyházról] minden keresztyénségben támadott veszekedésnek summáját befoglalta [...] Innen azért következik, hogy [...] mikor én ez utolsó két könyveire megfeleletem, azon egy munkával az Kalauzban levő derekas dolgokra is választ tettem, hogy a Kalauzra a mirészünkről nem szükség ezután derekas feleletet tönnök.”⁵⁹ Az előszó idézett részlete és Pécsváradi könyvének több mint 900 lapos terjedelme egyaránt bizo-

⁵⁶)(2b–):(3a. A kérdéskörrel bővebben lásd Hargittay Emil kötetünkben közölt tanulmányát.

⁵⁷ *Oktató intés, melyből a keresztyén ember könnyen ítéletet tehet a magyar nyelvre fordított kálvinisták Bibliájáról, melyet elsőben Károlyi Gáspár, gönci prédikátor Magyarországon Vizsolyban, azután Molnár Albert Németországban Hannoveriában nyomtatott, és eszébe veheti, ha az igaz Szent Biblia-e vagy nem*, Bécs, 1626 – RMNy 1352(2).

⁵⁸ RMNy 1427.

⁵⁹ A b_{2b}–b_{3a}. lapokon.

nyítja, hogy ez a munka egyik kulcsdarabja a Pázmánnyal folytatott viták sorozatának, ennek ellenére érdemi egyháztörténeti és irodalmi méltatása még hiányzik.

A Pécsváradi és Pázmány közötti további iratváltás az Alvinczivel és Nagy Benedekkel folytatott viták kommunikációs taktikája szerint zajlott le. Pázmány viszontválasza, a *Jó és nemes Váradnak gyenge orvoslás* nem váratott magára sokáig (Pozsony, 1630).⁶⁰ Ezután a református fél, azaz Pécsváradi vitaetikai és tartalmi okokra hivatkozva, *Kilenc okok* (Debrecen, 1630) című pamfletjével,⁶¹ miként már Alvinczi és Milotai is tette, kihátrált a tartalmi újdonságot már nem kínáló összecsapásból. A *Kilenc okok* emlékét csupán Pázmánynak ellenfele személyét és érvelési módját gúnyoló viszontválasza, az *Okok nem okok* őrizte meg.⁶²

Káldi György *Oktató intése* a reformátusoknak akkorra már két szimbolikusnak számító személyiségét, Károli Gáspárt és Szenci Molnár Albertet támadta meg, azaz ebben a tekintetben már ismerős vitastratégiát követett. Az írás tulajdonképpen felelet Károli Gáspárnak a vizsolyi Biblia elé függesztett előljáróbeszédére, és Molnár Albert bibliakiadási gyakorlatának bírálata. A még életben lévő Szenci személyesen nem válaszolt Káldinak, de a Dengelegi Péter, kolozsvári tanár által megírt feleletben, a *Rövid anatómiában* (Gyulafehérvár 1630)⁶³ egy rövid üdvözlő verssel köszöntötte a szerzőt.⁶⁴

Még egy, a korábbi hitviták taktikai elemeit követő vitairata jelent meg Pázmánynak a *Kalauz* második kiadása után 1627-ben: *A setét hajnalsillag után búdosó lutheristák vezetője*,⁶⁵ de ez még valójában a *Kalauz* első kiadását követő viták záródarabja. A 16. században és később, a 17. elején is gyakran követett eljárás volt a protestáns belső viták eldöntésében, hogy az érdekelt felek külföldi akadémiák tekintélyeihez fordultak „szakvéleményért”.⁶⁶ Egyrészt ez a régi szokás inspirálhatta az evangélikusokat, hogy ne elégedjenek meg a hazai szerzők *Kalauzra* adott válaszaival, hanem külső tekintélyt is vonjanak be a vitába. Másrészt ügyüket így kiemelheték a pusztán magyarországi kérdés és a magyar nyelvűség szűk dimenziójából. Mint utaltunk már rá, az evangélikus hívek Magyarországon nagyrészt német és szláv ajkúak voltak, s az evangélikusok számára az a szellemi erőtér, amelyben mozogtak, nemcsak Magyarországot jelentette, hanem – a hitviták menetéből ítélve – Szászországot, Ausztriát, Cseh- és Morvaországot, valamint

⁶⁰ RMNy 1485.

⁶¹ RMNy 1460.

⁶² *Okok nem okok, mellyekért írja a váradi Farkas, hogy nem méltóztatik tovább az én írásom ellen tuskodni*, Pozsony, 1631 – RMNy 1514.

⁶³ RMNy 1468.

⁶⁴ Káldi művéről és a körülötte kibontakozó hitvitáról lásd KONCZ Attila, *Hitvitázó tudomány vagy tudományos hitvita? Káldi György és Dengelegi Péter polémiája*, ItK, 2000, 669–694; P. VÁSÁRHELYI Judit, *Káldi György: Oktató intése*, ItK, 2001, 623–637.

⁶⁵ *A setét hajnalsillag után búdosó lutheristák vezetője, mely útba igazítja a wittebergai akadémiának Fridericus Balduimus által kibocsátott feleletit a Kalauzra*, Bécs, 1627 – RMNy 1376.

⁶⁶ A szokás eredete a reformáció németországi kezdeteihez nyúlik vissza, mikor a különféle vallásügyi megbeszélések során gyakran kérték ki a vitatott hittételekről különféle egyetemek állásfoglalását. Vö. Marion HOLLERBACH, *Das Religionsgespräch als Mittel der konfessionellen und politischen Auseinandersetzung im Deutschland des 16. Jahrhunderts*, Frankfurt–Bern, 1982.

Sziléziát is. Az általuk folytatott viták földrajzi tere később is általában ez a térség és nem csupán Magyarország. Ez a szemlélet állhatott annak háttérében, hogy a *Kalauz* első kiadását Klazekovits István szuperintendens és társai, Thurzó György nádor és felesége, Czobor Erzsébet támogatásával lefordították latinra.⁶⁷ Így vált lehetővé, hogy a vitába Wittenberg közvetlenül is bekapcsolódjék. A feladatot 1626-ban végül is Fridericus Balduinus, a teológia professzora teljesítette *Phosphorus veri catholicismi* című munkájával.⁶⁸ Pázmány azonban a vitának ilyenféle „nemzetközivé való kitágítását” elkerülte, hiszen a magyarság rekatolizációja szempontjából teljesen céltalan lett volna, s új, átláthatatlan terepen kellett volna megvívnia. Ezért nagyon tudatos magatartásként kell értékelni, hogy magyar nyelven adta meg Balduinusnak szóló, feljebb már említett válaszát.

III/1/6. Pázmány utolsó vitairatai

Más stratégiát követ Pázmány két öregkori vitairata, amelyek a korábbi polémiáiban összegyűlt anyag és kipróbált érvelési technikák rövid és igen hatásos szintéziseinek tekinthetők. Az első, egy latin nyelvű dissertatio 1631-ben jelent meg, arról a kérdésről, hogy vajon tartalmaz-e a Szentírás egyáltalán bármit is azokból a lutheránus tanításokból, amelyek ellenkeznek a római egyházzal.⁶⁹ Ajánlását Pázmány 1630. december 27-én Illésházy Gáspárnak címezte. Alig egy-két hónappal később követte ezt a *Bizonyos okok*,⁷⁰ amelyet 1631. február 2-án dedikált az érsek „Popel Éva [...] asszonyinak [...] Bottyáni Ferenc özvegyének”. Pázmány most már a hitviták nyilvánosságában saját maga által teremtett és meghatározott erőterben, a korábbi argumentáció teljes, jól mozgósított erejével közvetlenül szólít meg a protestantizmus leghatalmasabb pártfogói közül olyan személyiségeket, akiknek konvertálása különböző okokból elérhetőnek látszik. Ez a stratégia hosszú távon eredményesnek bizonyult. Illésházy Gáspár gyermekei, György és Gábor – igaz, jóval később – a Pázmány által megkezdett s később mások által is szívósan folytatott térítői munka nyomán katolizáltak. A *Bizonyos okok* viszont inkább egy befejezett tényt erősített meg. Poppel Éva fia, Batthyány Ádám a kis könyv megjelenésével lényegében azonos időben lépett át a katolikus egyházba.

A *Dissertatio* nem előzmények nélkül hagyta el a nyomdát. Valójában egy már régebb óta tartó, feltehetően kézírásos formában folytatott hitvita része volt, amelyet Ján Hodik 1631-ben írt válasza, a *Statera dissertationis* (Bártfa, 1632)⁷¹ alapján a következőképpen

⁶⁷ MKsz, 1899, 367–368, HAVRÁN Dániel.

⁶⁸ *Phosphorus veri catholicismi. De via papatus et viam regiam ad ecclesiam vere catholicam et apostolicam fideliter monstrans, facemque praelucens legentibus Hodegum Petri Pasmanni olim Jesuitae, nunc cardinalis ecclesiae Romano-papisticae*, Wittenberg, 1626.

⁶⁹ *Dissertatio, an unum aliquid ex omnibus Lutheranis dogmatibus, Romanae Ecclesiae adversantibus, Scriptura Sacra contineat*, Posonii, 1631 – RMNy 1512.

⁷⁰ *Bizonyos okok, melyek erejétől viseltevén egy fő ember az új vallások töréből kifeszlett, és az római ecclesiának kebelébe szállott*, Pozsony, 1631 – RMNy 1511.

⁷¹ RMNy 1520. Már a kézíratos vitának is volt előzménye. Hodik 1627. december 27-én Biccseán folytatott asztali beszélgetést Eszterházy Miklós nádrorral és Hajnal Mátyás jezsuitával. Lásd *Delineatio mensalis*

lehet rekonstruálni. A katolikusok 1630. január 23-án provokatív szándékkal átküldtek Trencsénbe egy latin nyelvű vitairatot, amely szerint Luther tanítása a Szentírásból nem igazolható.⁷² Erre Hodik gyors választ adott,⁷³ és gyors névtelen feleletet kapott, amelynek már valószínűleg maga Pázmány volt a szerzője.⁷⁴ Hodik újabb viszontválaszára⁷⁵ felelt az érseknek már nyomtatásból is ismert *Dissertatio*-ja. A vita záródarabja volt a *Statera*.⁷⁶ Az egész polémia menete ismét egy jellegzetes formáját mutatja a hitvitabokrok keletkezésének. A szóban vagy kézírásban elkezdődő viták váltanak át egy bizonyos ponton nyomtatásba, s ezáltal nagyobb nyilvánosságot nyerve nagyobb jelentőséget kap a vetekedés előző szakasza is.

A *Bizonyos okok* körül ugyancsak létrejött egy hitvitabokor. A reformátusok, úgy látszik, hamar felismerték Pázmány e kicsiny munkájának az apropóul szolgáló eseményen, Batthyány Ádám katolizálásán túlmutató jelentőségét. Erre lehet következtetni Kismarjai Veszelin Pál debreceni prédikátor igen gyorsan elkészített feleletéből, amelynek címe önmagáért beszél: *Kegyes és istenes beszélgetések, melyekben az Úr Krisztus, amaz hívséges és jó pásztor, Ádámnak egy eltévelyedett fiát meg akarja téríteni, és saját juhainak aklában visszahozni, megmutatván vallásának elváltoztatásában, mely igen esztelen és erőteljes okokból viseltetett és indított a római synagógának kebelében való szállásra* (Debrecen, 1633).⁷⁷ Pázmány traktátusának hatásosságát jelzi, hogy a Kalauzon kívül a *Bizonyos okok* az egyetlen vitairata, amely több kiadásban is napvilágot látott. Nem sokkal Pázmány halála után 1640-ben Pozsonyban nyomtatták ki ismételtlen változatlan ajánlással.⁷⁸ Az újabb kiadás, igaz, jelentős időbeli eltolódással újabb választ provokált, amely 1663-ban jelent meg Kassán Czeglédi István tollából *Barátsági dorgálás* címen.⁷⁹ Sőt, a *Bizonyos okok* még későbbi, 1725. évi, szerzőjének neve nélkül kinyomtatott változata ugyancsak kapott protestáns feleletet, igaz, ez már kéziratban maradt.⁸⁰

Még egy katolikus vitairat kapcsolódik közvetlenül Pázmány munkásságához, bár egészen pontosan nem állapítható meg a kapcsolat mibenléte. 1638-ban szerzője nevének feltüntetése nélkül nyomtatták ki Pozsonyban *Az igaz isteni tiszteletnek tüköre* című értekezést.⁸¹ „E munka – Holl Béla megállapítása szerint – közérthető, oldott formában foglalja össze a katolikus hitbéli tanítás két nagy alaptételét, az Isten megismerhetőségét

colloquii anno 1627 die 27. Decembris in arce Bittchensi habiti inter [...] palatinum Nicolaum Esterhazium, patrem Matthiam Haynal jesuitam a parte pontificiorum et Johannem Hodikum pastorem Bittchensem et superattendentem a parte Evangelicorum. Descripta per [...] Johannem Hodikum = Naplók és útleírások a 16–18. századból, közléteszi SZELESTEI N. László, Bp., Universitas, 1998, 152–165.

⁷² Erről szólnak a *Statera* bevezető részei és első fejezete: *Thema papisticum provocatorium, anno 1630 die 23. Januarii transmissum.*

⁷³ A *Statera* második fejezetében: *Consideratio [...] propositionis papisticae.*

⁷⁴ Címe a *Statera*-ból következtetve: *Breve responsum ad Considerationem Johannis Hodikii.*

⁷⁵ *Hyperaspistes Considerationis Hodikianae [...] oppositus Brevis responso Anonymi.*

⁷⁶ Teljes címe: *Statera dissertationis cuiusdam papisticae...*, Bartphae, 1632 – RMNy 1520.

⁷⁷ RMNy 1562.

⁷⁸ RMNy 1847.

⁷⁹ RMK I, 1002.

⁸⁰ Címe: *Temető kert*, lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Oct. Hung. 910. Vö. RMNy Appendix 148.

⁸¹ RMNy 1741.

és az igaz egyház ismertető jegyeit. Írója Pázmány hatása alatt állt, gondolatait a Kalauz nyomán alakította ki.⁸² A szerzőség kérdése nem dönthető el. Sándor István és Ján Čaplovič Veresmarti Mihályt tartotta szerzőnek. Ipolyi Arnold és Holl Béla Hajnal Mátyás szerzősége mellett érvelt. Csak egyetérteni lehet azonban Bitskey István véleményével, aki szerint egyik személy mellett sem szól elegendő érv.⁸³

III/2. Balassi Campianus-fordítása

Pázmány neve mellett a 17. század elején még egy irodalmi óriás neve szerepel a katolikus vitairatok szerzői között, Balassi Bálinté. Több, mint tíz évvel a költő Esztergom alatt bekövetkezett halála után egymást követően kétszer is, 1606-ban és 1607-ben ki nyomtatták az ő neve alatt Edmund Campianus angol jezsuita *Tíz magyarul írott okait*.⁸⁴ A fordítást Balassi kezdte el, de mint azt a költő halálának négyszázadik évfordulójára megjelent facsimile kiadáshoz írott tanulmányában Csonka Ferenc egyértelműen bizonyította, csupán az első 7 okkal készült el. A munka befejezésében azonban halála vagy egyéb ma nem ismert ok megakadályozta, így a fordítást Dobokay Sándor jezsuita végezte be, aki jelen volt Balassi halálánál, s aki saját beszámolója szerint a csonka kéziratot megtalálta, kiegészítette azt, és Forgách Zsigmond nógrádi főispánnak ajánlva közreadta.⁸⁵

Balassi szellemi örökségéért halála után nem sokkal megindult a küzdelem. A török elleni harcok során hősi halált halt Balassi fivérek, Bálint és Ferenc emlékére kiadott *Epicediummal*⁸⁶ Rimay János és társai kísérletet tettek Balassi költészetének és emlékezetének a tudós humanista és nemzeti nyelvű irodalmi hagyomány felőli birtokbavételére. A hitviták szempontjából tekintve kettős funkciót tölthetett be Dobokay újabb Balassikiadványa. Egyrészt komoly lépés abba az irányba, hogy Balassi irodalmi hagyatéka a köztudatban a katolikus egyház kulturális tradíciójába sorolódjék, s ezáltal a Balassi emléke körül kialakuló tekintély a katolikus szellemiség és a katolikus egyház tekintélyének építőkővé váljék, másrészt a bűnös életet élő, de bűnbánatot gyakorló Balassi katolikus vallásra térése így szellemi-lelki hitelesítő pecsétet nyerve szép, vonzó és hatásos példává volt formálható a nyilvánosság előtt.

⁸² RMKT XVII/7, 476.

⁸³ ItK, 1976, 111.

⁸⁴ *Campianus Edmundnak, Jesus neve alatt vitézkedett theológusnak és nem régen Angliában a közönséges keresztyén hitért mártromsággal koronázottnak tíz magyarul írott okai, kikben azt adja tudtukra az angliai tudós akadémikusoknak, mi vitte őtet arra, hogy egyedül az egész Angliában lakozó Calviniaknak [...] bajt mért legyen küldeni*, Bécs, 1606 és 1607 – RMNy 943 és 952.

⁸⁵ CSONKA Ferenc, *A Tíz okok mint fordítás* = BALASSI Bálint, *Campianus Edmondnak tíz okai*, ford. BALASSI Bálint, DOBOKAY Sándor, Bécs, 1607, szerk. és a hasonmás szövegét gondozta HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 1994, 213–233.

⁸⁶ RMNy 787.

III/3. Veresmarti Mihály hitvitái

Pázmánynak Balásfi Tamás mellett még egy segítőtársa támadt a hitvitákban Veresmarti Mihály vágsellyei plébános, később pozsonyi kanonok és bátai apát úr személyében.⁸⁷ Veresmarti pályáját kálvinista prédikátorként kezdte, ám felesége halála után 1607 körül kétségei, „akadékaik” támadtak. Ezeket, orvosságot óhajtván rájuk, szóban és írásban több zsinaton is prédikátor társai elé tárta. Végül 1611-ben hivatalosan áttért a katolikus vallásra, azaz konvertálását hosszantartó nyilvános vitáktól kísérve, látványosan, demonstratív módon vitte végbe.⁸⁸ A hivatalos áttérési ceremóniának mintegy a nyomtatott nyilvánosságban való konfirmációjaként fordította magyar nyelvre Leonardus Lessius németalföldi jezsuita teológus egyik traktátusát *Tanácskozás, melyiket kelljen a különböző vallások közül választani* (Pozsony, 1611) címmel.⁸⁹ Az eredeti munka címe: *Quae fides et religio sit capessenda consultatio*, először 1609-ben jelent meg Antwerpenben. Minthogy Veresmarti egy Magyarországon kívüli hitvitába kapcsolódott be, írásának további sorsa összefügg a Lessius által indított vita külső országokbeli alakulásával. Lessiusnak ugyanis a protestánsok részéről Balthasar Meisner, dresdai teológia-professzor válaszolt *Consultatio catholica de fide Lutherana capessenda et papistica deserenda* (Gissae, 1611) című munkájával. Veresmarti a *Tanácskozás* 1612-ben Pozsonyban megjelent második kiadásának függelékében már felelt is Meisnernek: *Tanácskozás [...] mostan ujonnan hozzáadott az dresdai Meisner Boldisár fogásainak is megrostálása*.⁹⁰ Meisner a maga *Consultatiójának* 1623. évi kiadását szintén megtoldotta egy bizonyos Vörösmarti nevű magyar plébános gyermeki véleményére való felelettel.⁹¹ Veresmarti a *Tanácskozás* 1640. évi újabb kiadásában reagált Meisner feleletére.⁹²

A vitában érintett felekezetek a már korábban megfigyelt taktikát alkalmazzák ebben az ügyben is. A Veresmarti áttérésében leginkább érdekelt reformátusok hallgatnak. Nyilván nem akarják a számukra már szóban is kedvezőtlen viták hatásának írásbeli felerősítését vállalni. A katolikusok részéről viszont Veresmarti, ahogyan később a Balduinnal folytatott, már ismertített vitában Pázmány sem, nem hajlandó a magyarul kezdett polémia nyelvét latinra váltani, s ezzel megengedni, hogy a magyar ajkú hívek tömegei számára eljelentéktelenedjék, hatástalanná váljék, nyilván ezért ragaszkodik Veresmarti viszontválaszában is a magyarnyelvűséghez.

Nincs biztos tudásunk arra nézve, hogy Meisnernek már első válasza megírásakor is tudomása lett volna Lessius művének magyarra fordításáról, de nem is lehet ezt kizárni. A későbbi események, pontosabban Veresmarti viszontválaszának latinra fordítása azon-

⁸⁷ Veresmarti hitvitáiról részletesebben lásd e kötetben Baricz Ágnes tanulmányát.

⁸⁸ *VÖRÖSMARTI Mihály kálvinista prédikátor megtérése története*, kiad. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., 1992.

⁸⁹ RMNy 1025.

⁹⁰ RMNy 1042(1–2).

⁹¹ *Responsio ad puerilem censuram cujusdam Ungari Vörösmarti plebani Selliensis*. A függelék Veresmarti 1611. évi válaszában latin fordítását is tartalmazza.

⁹² Vö. RMNy 1850(3).

ban bizonyítja, hogy legalábbis idővel értesült a magyarországi vonatkozásokról. A vita egész menete pedig azt mutatja, hogy a magyarországi evangélikusok hasonlóan jártak el, mint néhány évvel később a *Kalauz* esetében, azaz a maguk részéről igyekeztek az egész ügyet nemzetközi dimenziókban kezelni, és saját álláspontjuk megfogalmazását külső országbeli tekintélyre bízni.

Veresmarti *Tanácskozása* elhelyezhető a katolikus hitvitázó stratégiának még egy másik összefüggésében is. A vágsellyei plébános 1611-ben Pázmány tanácsára ajánlotta Lessius-fordítását a frissen katolizált Homonnai Drugeth Györgynek, a később Bethlen ellenében erdélyi fejedelemjelöltként fellépő főúrnak. Hasonló okból intézte a *Tanácskozás* harmadik, 1640. évi pozsonyi kiadásának⁹³ 1635. február 24-én kelt ajánlását Baththyány Ádám akkori dunántúli főkapitányhoz. Ebben a kiadásban különben Veresmarti folytatta a Meisnerrel megkezdett vitát, amennyiben nem csupán stilisztikailag dolgozta át a már korábban egyszer megjelent szövegeket, hanem egy önállóan írt függelékkel, a *Tanácskozás megszerzésének [...] hozzáadásával* is megtoldotta a Lessius-fordítást. Bár ez az újabb 1640. évi változat már az érsek halála után látott napvilágot, az ajánlás megszólítottjának kiválasztásában még Pázmány tanácsát követte Veresmarti. Azaz ez a munka egyrészt Veresmarti megtérésének szilárdságát demonstrálta, másrészt ezzel kezdődött a frissen katolizált vagy a katolizálásra már erősen hajló, készülők főurak megszólítására, igazolására-megerősítésére készített katolikus vitairatok sora.

Pázmány *Bizonyos okokján* és Veresmarti *Tanácskozásán* kívül még egy, katolikus, hitvitázó prédikációkat tartalmazó kötet sorolható ebbe a vitairattípusba, amely elsősorban a protestáns főurak rekatolizációjának szellemi hátterét kívánja megteremteni. Ez Eszterházy Miklós nádor környezetében keletkezett. Kiadója Tasi Gáspár, Sáros megyei földbirtokos és táblabíró, a nádor titkára, a szepesi kamara tisztviselője. Ő Jakob Feucht, ingolstadt-i egyetemi tanár 1574-es kis kötetét fordította magyarra: *Öt rövid prédikáció húsz színes okokról, miért nem akarnak most némely emberek katolikussá lenni* (Pozsony, 1640).⁹⁴

Élete utolsó évtizedében még két vitairatot adott ki Veresmarti. Az első 1639-ben jelent meg Pozsonyban, címe: *Intő és tanító levél, melyben a régi keresztyén hitben a bátaiakat erősíti apáturuk [...] Veresmarti Mihály*.⁹⁵ Bár előszava szerint már 1633-ban elkészült a kézirat, de közreadása más fontosabb művek nyomtatása miatt késedelmet szenvedett. Veresmarti traktátusával a Tolna megyei Bátán élő jobbágyait óhajtotta figyelmeztetni, akik „plébánosukat megvetvén [...] prédikátort fogadtak”. Veresmarti személyesen is érdekelt volt a kérdésben. A bátaiak ugyanis azért csapták el plébánosukat, hogy ne kelljen többé az egyházi adókat fizetniük. Veresmartinak pedig mint címzetes bátai apátúrnak ez a lépés személyes jövedelmeit érinthette.

Az *Intő és tanító levélre* protestáns válasz nem született, de 1643-ban Veresmarti e munkájára és Carlo Carafa *Commentaria de Germania sacra restaurata* (Frankfurt,

⁹³ RMNy 1850.

⁹⁴ RMNy 1849. Az eredeti mű címe: *Fünff kurtze Predigen von zwentzig vermeyten Ursachen, warimb etliche leut dieser zeit nit wöllen Catolisch seyn*.

⁹⁵ RMNy 1788.

1641) című művére hivatkozva kívánta bizonyítani a kálvinistáknak egy anonim röpirata, amely már I. Rákóczi György 1644. évi magyarországi beavatkozását készítette elő, hogy a katolikusok vallási és polgári tekintetben egyaránt a protestánsok erőszakos üldözésére, sőt kiirtására törekednek.⁹⁶

Veresmarti utolsó nyomtatásban is napvilágot látott vitairata két egymással szorosan összefüggő, rövid traktátust foglal magában: *Az eretnekeknek adott hitnek megtartásáról* és *Az Istennek adott hitnek megtartásáról* (Pozsony, 1641).⁹⁷ Az elsőt Martinus Becanusnak, II. Ferdinánd jezsuita gyóntatójának *Epistola ad Davidem Pareum [...] de actis colloquiorum Swalbacensium et de fide haereticis servanda* (Mainz, 1619) című írásának megfelelő részéből fordította magyarrá.⁹⁸ A másodiknak ugyancsak Becanus volt a szerzője. Ez először 1611-ben jelent meg Mainzban: *De fide Deo servanda, vel an monachi servant Deo fidem, qui profugiunt ad Lutheranos et Calvinistas et ibi uxores accipiunt*.

A két traktátus megjelenítésének többféle aktualitása is volt. Veresmarti műveinek közreadásában mindig igyekezett a lelki atyjaként is tisztelt Pázmány utasításai, instrukciói, szándékai szerint járni el, ami persze írásainak súlyát, tekintélyét igencsak megnövelte. Ez az iker vitairat tematikailag Pázmány Alvinczihez írott *Öt szép leveléhez* kapcsolódik, pontosabban a 2. és 3. levélhez, amelyek címe így hangzik: *Minemű szabadságot adjanak a pápisták az hittel kötött fogadásnak felbontására* és *Mint tanítsák a pápisták, hogy jobb az papnak házasság kívül latorkodni, hogy sem házastárshoz kötelezni magát*.⁹⁹ A Pázmány mondanivalójának továbbépítésére irányuló szándék mellett Veresmarti, mint az *Intő és tanító levél* esetében, több oldalról személyesen is érintett a kérdésben. Egyrészt megtérése előtti vitáit David Pareus magyar tanítványaival, főként Pécseli Király Imrével, Kanizsai Pálfi Jánossal és Sári Orvos Mihállyal folytatta. 1609-ben az éppen Heidelbergbe utazó Pécseli és Kanizsai s akkori útjukban harmadik társuk, Samarjai János vitték magukkal Pfalzba Veresmarti írásba foglalt vallásbeli kételyeit, hogy azokra Pareustól kérjenek választ. Megalapozottan lehet feltételezni, hogy ezt a választ Pareus meg is adta Ujfalvi Katona Imre általa sajtó alá rendezett művének, *Tractatus de patrum, conciliorum, traditionum autoritate* (Frankfurt, 1611)¹⁰⁰ Alvinczi

⁹⁶ Pápisták méltatlan üldözése a vallásért, mely e kérdésben magyaráztatik meg: *Ha szabad-e valakit (és nevezet szerint a pápistáknak az evangélikusokat) erőszakkal vallásra kényszeríteni? Kinek alkalmatosságával az is szem eleiben adatik: micsoda mesterségekkel és kénszergetésekkel szokták (most főképpen) a pápisták az evangélikusokat a magok vallására hajtani*, [Várad,] 1643 – RMNy 2044. E munka később, 1657-ben Váradon még egyszer megjelent: RMK I, 927.

⁹⁷ RMNy 1902.

⁹⁸ A vitát Becanus teológiai vizsgatetelei indították el: *Disputatio theologica de fide haereticis servanda*, Mainz, 1608. David Pareus, a heidelbergi egyetem tanára erre több mint tíz évvel később válaszolt *Oratio inauguralis de fide haereticis servanda* címmel (bibliográfiailag ma nem azonosított), s ezzel egy időben kinyomtattatta a schwalbachi vita jegyzőkönyvét is: *Acta colloquiorum Schwalbacensium inter tres doctores Jesuíticas Moguntinas et Davidem Pareum [...] mense Majo anno 1608 habitorum...*, Heidelberg, 1619; erre volt viszontválasz a Veresmarti által lefordított *Epistola*.

⁹⁹ RMNy 980.

¹⁰⁰ RMK III, 1095.

Péterhez intézett előszavában.¹⁰¹ Másrészt Veresmarti éppen fordított utat járt be, mint a rendjüket elhagyó és házasságot kötő szerzetesek. Ő ugyanis felesége halála után konvertált, és töltött be különböző katolikus egyházi tisztségeket.

Mindezek azonban a vitairat megjelenése előtt 20–30 évvel korábban lezajlott események. Ennél konkrétabb aktualitása is volt Becanus traktátusai magyarra fordításának. 1641 elején ugyanis Váradon kinyomtattak egy református röpiratot: *Anti-hodeographos, in quo discutitur, an apostolice factum, quod cardinalis P[azmannus] plebeos sacerdotes ab uxoribus sequestravit.*¹⁰² A csak töredékesen fennmaradt munka főként Pázmány Kalauzának a papok házasságáról szóló részeivel vitázva elsősorban azokat az alacsonyabb beosztású katolikus papokat óhajtja vigasztalni, akiket az 1629. évi esztergomi zsinat határozatai szerint el kellett (volna?) választani korábban elvett házastársuktól. Veresmarti minden bizonnyal a néhai érsek akaratával megegyezőnek érezhette, hogy a mindkettőjüket személyesen több vonatkozásban is érintő kérdésről magyar nyelven kibocsássa Becanus idevágó traktátusait.

III/4. Három hitvita és a Rákóczi család

Az 1640-es évek elejének három legjelentősebb katolikus–protestáns hitvitája a Rákóczi családhoz köthető. Létrejöttük egyik oka nyilván Eszterházy Miklós nádor Rákóczi-val való rivalizálása, ezért e vitairatok közül több is az erdélyi fejedelmi család tekintélyének lerombolására irányul. Másik oka az lehet, hogy a katolikus misszió számára a legnagyobb diadalt természetesen a magyarországi protestantizmus legerősebb bástyájának meggyerése, a fejedelmi család esetleges áttérítése jelenthette volna.

E három hitvita közül kettőt kezdeményeztek a katolikusok. Az időben legelső viszont szinte spontán módon alakult ki. A Vásárhelyi Dániel kolozsmonostori jezsuita concionator és Medgyesi Pál, Lorántffy Zsuzsanna udvari prédikátora közötti hitvitának egyetlen ismert forrása ez utóbbi 1640-ben Gyulaféhevárott kinyomtatott könyve, a *Sz. Atyák öröme.*¹⁰³ Ez elmondja, hogy Vásárhelyi és Medgyesi között 1638. december 21-én Lorántffy Zsuzsanna kolozsmonostori házában kezdődött a vita. A kor divatos szokása szerint ebéd utáni asztali beszélgetés formájában a jelenlévő papok, a jezsuita pater és az udvari prédikátor mintegy a népes, vegyes hitvallású vendégsereg szórakoztatására szóváltásba ereszkedett. A kérdés az volt, hogy vajon az az angyal, aki a Teremtés könyve szerint Jákobbal tusakodott, s aki már korábban Mózesnek az égő csipkebokorban is

¹⁰¹ Vö. HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., 1994, 83–85. Az előszó szövegét lásd HELTAI János, *David Pareus magyarországi kapcsolatai = Tudóslevelek: Művelődésünk külföldi kapcsolataihoz 1577–1797*, szerk. HERNER János, Szeged, 1989, 40–49.

¹⁰² RMNy 1911.

¹⁰³ *Sz. Atyák öröme, azaz az Messiás Jesus Christusnak Mária előtt személy szerint létének, s örök istenségének az Ó Törvénybeli jelenésekből Sz. Írás, jó okok és a józanb régi doktoroknak értelmek szerint való világos megmutatása [...] Daniel Vásárhelyi jezsuita [...] paternek, amaz nagyságos angyal Gen. 32. v. 24. etc. és Exod. 3. v. 2. etc., s az Jehovah név és az közölhetetlen isteni tulajdonságok s munkák felől samosatenizáló [...] cikkelyinek megcikkelyezésére irattott, Gyulaféhevár, 1640 – RMNy 1826.*

megjelent; illetve a Kijövetel könyvében az az angyal, aki a zsidókat Egyiptomból kivette, teremtett angyalok voltak-e, vagy Krisztus jelent meg ez alkalmakkor isteni személyében. Vásárhelyi, mivel a katolikusok a szentek tiszteletére nézve merítettek érveket a szóban forgó bibliai helyekből, amellet érvelt, hogy teremtett angyalokról szól e versekben a Szentírás. Medgyesi beszámolója szerint a jezsuita atya véleményén „igen kaptak az unitáriusok”, nyilván mivel ez az érvelés Krisztus praeexistenciájának, azaz megtestesülése előtti létezésének kétségbevonására vagy tagadására is utat nyithat. Megbotránkoztak rajta viszont a kálvinisták, sőt még a katolikus urak közül is némelyek. Vásárhelyi ezért később, a két ünnep között több kisebb feljegyzést és egy rövid traktátust is benyújtott a fejedelemasszonynak, hogy álláspontját védelmezze a félremagyarázásokkal szemben. Medgyesi vitairata nemcsak az események leírását, hanem Vásárhelyi írásait, s Medgyesi rájuk adott részletes feleletét is tartalmazza. Az egész történet egyértelműen jelzi, hogy a Pázmány építő munkája nyomán erőre kapott katolikusok immár a kálvinizmus fellegvárának számító Erdélyben, sőt a fejedelmi udvarban is képesek versenyre kelni a kálvinistákkal.¹⁰⁴

Egyértelműen Eszterházy rivalizáló szándékát tükrözi a következő hitvita, amely ugyancsak a Rákóczi családhoz kapcsolódik. A fejedelmi család fényes ünnepséggel kötötte egybe az ifjabb György és Zsigmond herceg nyilvánosan tartott konfirmációi vizsgáját, amely így a fejedelmi reprezentáció fontos elemévé, a fokozatosan kiformalódó dinasztikus igény egyik első megnyilvánulásává vált. A konfirmációi vizsga anyagát pedig a fiúk nevelője, Keresztúri Pál *Christianus lactens* (Gyulafehérvár, 1637), illetve *Csecsemő keresztyén* (Gyulafehérvár, 1638) címmel latin és magyar nyelven is közzétette nyomtatásban.¹⁰⁵ Ezt a lényegében a Heidelbergi Káté kibővített változatát és a Bellarmin-ellenes kontroverz kálvinista teológia rövid foglatát¹⁰⁶ tartalmazó munkát támadta meg a nádor udvari papja, Hajnal Mátyás jezsuita 1640-ben: *Kitett cégér, mely alatt feltalálja akárki is minemű poshadt és mérges tejet fejt ki Keresztúri Pál Erdélyben egy katekizmusnak tömlőjébe néminemű Hajdelberga táján nőtt és hízlalt tehéneknek tölgyéből a nem régen született keresztyénnek szoptatására* (Pozsony, 1640).¹⁰⁷ Keresztúri válasza 1641-ben jelent meg Váradon: *Felserdült keresztyén, ki csecsemő korától fogván az Isten beszédének tiszta tején, a mennyei titkoknak tanulásában nevedék (és az Istennek minden fegyverét felöltöztvén ama Cerberus titkos erejéből támadott hitető orvos doktornak pokoli orvossággal megbüszhődött patikáját elrontá, és magát vastagon*

¹⁰⁴ Vásárhelyi és Medgyesi vitájának részletes ismertetését lásd HELTAI János, *Szent Atyák öröme: Medgyesi Pál és Vásárhelyi Dániel hitvitája = Europa Balcanica-Danubiana-Carpathica 2/a. Annales cultura-historia-philologia*, szerk. MISKOLCZY Ambrus, Bp., ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, 1995, 224–235.

¹⁰⁵ RMNy 1674 és RMNy 1721.

¹⁰⁶ E rész címe: *Quaestiones controversae in religionis negotio. Maximam partem oppositae Bellarmino...*, illetve *A vallás dolgában való vetélkedő kérdések. Nagyobb részre Bellarminus ellen...*

¹⁰⁷ RMNy 1841.

megostorozá).¹⁰⁸ A vitát hamarosan Hajnal viszontválasza zárta: *A kitett czégérnek feljebb emelt cégére.*¹⁰⁹

Megint csak nagyon figyelemreméltó a vitában a katolikus fél stratégiája. Noha Keresztúri kiadványa egy rövid vitairatot is tartalmaz, nem erre felel Hajnal, hanem a Heidelbergi Káténak, a reformátusok egyik szimbolikus iratának kibővített változatát tartalmazó főrészt támadja meg, s ezzel ő határozza meg a vita témáját s a retorikai pozíciókat. S mivel a *Csecsemő keresztyén* egyértelműen a fejedelmi család reprezentációját szolgálja, a katolikus vitázó nem vállalja a nyílt konfrontációt: a vitában szereplő mindkét katolikus írás anonim munka. Holl Béla azonban Dobronoki György nagyszombati diáriuma alapján egyértelműen bizonyította Hajnal szerzőségét.¹¹⁰

Még nagyobb szerepet játszik az anonimitás a Rákóczi családdal kapcsolatos harmadik hitvitában, amelynek református részről ismét csak Keresztúri Pál volt a főszereplője. A vita szerkezete erősen hasonlít az előzőéhez, amennyiben ebben az esetben is a Rákóczi család kegyességét reprezentáló tanító munkát támadott meg ezúttal durva pamfletben az anonim katolikus szerző. Erre hasonlóan durva hangvételben érkezett a református felelet, de ebben a vitában viszontválaszra már nem volt lehetőség. Tudniillik a megtámadott munka szerzőjeként magának a fejedelemasszonynak, Lorántffy Zsuzsannának viselte homlokán a nevét: *Mózes és a próféták, azaz az igaz keresztyéni vallásnak negyvenöt ágazatának Szentírásbéli győzhetetlen bizonyágtétele* (Gyulafehérvár, 1641).¹¹¹ Szövege kizárólag bibliai idézetekből állt, amelyek tematikus elrendezésben negyvenöt alapvető református hittétel bizonyítását szolgálták. A citátumgyűjtemény kigúnyolására 1642 elején Pozsonyban névtelenül kiadott *Nova Transilvanica*¹¹² című írás személyében is sértette a fejedelemasszonyt. Keresztúri gyors válasza, a *Talio* néhány hét alatt kikerült a váradi nyomdából,¹¹³ de ez már a fejedelem tudta nélkül történt. Az ügy ekkorra már kilépett a vallási-irodalmi kontextusból. Rákóczi ugyanis felháborodva a feleségét ért gyalázon, diplomáciai úton követelte a királytól, III. Ferdinándtól és Lippay György esztergomi érsektől a szerző személyének kiderítését és megbüntetését. Az uralkodó és az érsek hajlandónak is mutatkoztak erre, viszonzásképpen azonban ők is követelték a *Talio* szerzőjének felelősségre vonását. A nyomozás végén, 1642 augusztusában III. Ferdinánd Lippay érseknek küldött rendelkezésében Széchényi György esztergomi kánokot, a későbbi érseket nevezte meg szerzőként.¹¹⁴ Az ügyet lezáró megegyezés pedig elrendelte mindkét vitairat példányainak összegyűjtését és megsemmisítését.¹¹⁵ Arról viszont nem szólnak a források, hogy akár Széchényi, akár Keresztúri bármilyen bünte-

¹⁰⁸ RMNy 1914.

¹⁰⁹ RMNy 1953. Mivel e nyomtatvány csak töredékből ismert kiadási évét egész pontosan nem ismerjük, V. Ecsedy Judit megállapítása szerint 1641 és 1643 között nyomták Pozsonyban.

¹¹⁰ RMKT XVII/7, 476–477. Lásd még DIENES Dénes, *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*, Sárospatak, 2001, 111–116.

¹¹¹ RMNy 1884.

¹¹² RMNy 1956.

¹¹³ RMNy 1977.

¹¹⁴ MKsz, 1891, 230–231, ILLÉSY János.

¹¹⁵ Ez meg is történt, hiszen egyik műnek sincs ma ismert példánya.

tésben részesült volna. Rákóczi összességében, úgy tűnik, nem volt elégedett az elért eredménnyel, mivel az eset, mint családját ért súlyos sérelem, bekerült 1644. évi felkelésének indokai közé.¹¹⁶

A három esetből együttesen, de különösen az utóbbi kettőből világos, hogy az 1630-as évek végére, illetve az 1640-es évek elejére gyökeresen megváltoztak a katolikus hitvitázás céljai és stratégiája. Míg Pázmány először a katolikus álláspont plauzibilitását, jelenvaló, képviselhető voltát teremtette meg, majd a teljes tanítás sokrétű, árnyalt kifejtésével elfoglalta a kommunikációs terep meghatározó pozícióit, s végül a legfontosabb vitapontok ismételt, hatásos kifejtésével támogatta a megindult, erőteljes térítői munkát mindig szem előtt tartva a személyes meggyőzés követelményeit is, addig ezeknek az éveknek a katolikusok által kezdeményezett vitái ad hoc jellegűek, az alkalom szüli őket, s csupán taktikai céljaik vannak: az erdélyi fejedelmi család megnyerése, az előtte való öngigazolás vagy éppen fordítva: tekintélyének rombolása, szándékainak akadályozása, aszerint, amit az éppen vitába keveredő félnek társadalmi vagy földrajzi helyzete éppen lehetővé tesz. Mindebben persze a hitviták általános értékvesztése, irodalmi, teológiai, intellektuális színvonalának süllyedése is tükröződik már.

III/5. A nem magyar nyelvű katolikus vitairatok

Mindössze két olyan nem magyar nyelvű katolikus vitairat született ebben az időszakban, amelyet a teljesség kedvéért itt kell megemlítenünk. Az egyik német nyelvű, 1642-ben jelent meg Pozsonyban: *Unkatholische Priestertumb, das ist gründtlicher augenscheinlicher Beweiß daß die Praedicanten durchaus nit wahre, rechtmässige und ordentlich berueffene Priester sein.*¹¹⁷ Úgy látszik, a *vocatio*, a papi elhívás kérdése a királyi Magyarország városaiban éles formában vetődött fel, és a viták középpontjába került. Nem lehet ugyanis egészen véletlen, hogy Alvinczi Péter 1633-ban Kassán megjelent Postillás kötetének¹¹⁸ előszava lényegében önállóan tekinthető traktátusban tárgyalta ezt a kérdést. A szakirodalom még nem vizsgálta, hogy ez a katolikus munka reagál-e Alvinczi traktátusára. A katolikus hitvitázó stratégiát tekintve éppenséggel nem zárható ki egy ilyen feltételezés, hiszen itt se lenne másról szó, mint Pázmány vitairatai esetében: a katolikus fél ragaszkodik ahhoz, hogy a vita az érintett hívek anyanyelvén folyjék. Ennél azonban az *Unkatholische Priestertumb* megjelentetésének egy közelebbi okára is rá lehet mutatni. A pozsonyi evangélikusok 1638-ban fejezték be új templomuk építését, s míg 1633-ban csupán egy, 1641-ben már hat prédikátoruk működött a városban. Azaz elsősorban a pozsonyi evangélikus német gyülekezet rendkívüli megerősödése indokol-

¹¹⁶ Vö. *Manifestum Georgii Rakoci, principis Transilvaniae*, Bartphae, 1644 – RMNy 2051. Az egész vita részletes ismertetését lásd *Europa Balcanica-Danubiana-Carpathica. Annales Cultura-Historia-Philologia*, szerk. MISKOLCZY Ambrus, Bp., ELTE BTK Román Filológiai Intézet, 1995, 224–235; DIENES Dénes, *Kelesztúri Bíró...*, i. m., Sárospatak, 2001, 116–124.

¹¹⁷ RMNy 1957.

¹¹⁸ RMNy 1566.

hatta e katolikus vitairat kiadását, amely ha nem is magyar nyelvű, de az anyanyelvű munkák közé sorolható.

Latin nyelven egyetlenegy vitát kezdeményeztek a katolikusok ebben az időszakban. 1649-ben Nagyszombatban nyomtatták Matthias Faber *Vindex vindiciarum*¹¹⁹ című munkáját. Ez azonban egy olyan vita elindítója lett, amelynek résztvevői elsősorban a királyi Magyarország evangélikusai közül kerültek ki, s a vita jellegzetességei a felsőmagyarországi szlovák–német superintendenciák szellemi légköréhez köthetők, ezért ezt a protestáns–katolikus hitviták között fogjuk tárgyalni.

IV. A protestáns–katolikus hitviták

A protestáns–katolikus hitviták bemutatása során a katolikus–protestáns hitvitákhoz hasonlóan nem érdemes élesebb felekezeti megkülönböztetést tenni. Tudniillik a reformátusok és evangélikusok többé-kevésbé közös platformról vitáztak a katolikusokkal. Igaz, ezzel egy időben egymás közötti vitákat is folytattak, amelyek tartalmilag és céljaikban nem egészen függetlenek a római egyházzal folytatott harctól, de a közös ellenféllel szemben, ha nem is egységes, de egymáshoz nagyon közelálló, egymást támogató álláspontot foglaltak el. Praktikus szempontok miatt pedig célszerű továbbra is együtt kezelni a tulajdonképpeni vitairatokat, a hitvitázó prédikációkat, a vallási vitát tartalmazó iskolai vizsgatételeket és az erősebben polemizáló vallási tanításokat. Az így kialakított, egyébként meglehetősen heterogén anyagot vegyes szempontrendszer szerint lehet ismertetni.

Tartalmi, teológiai tekintetben ugyanis négy nagyobb csoportot alkotnak az idetartozó munkák.

1. Szép számban akadnak olyan művek, amelyek egy-egy hitvallási irányzat teljes tanítását vagy annak egy-egy nagyobb, kiemelt, fontosabb részletét tárgyalják, vagy legalábbis több hitágazattal, hitcikkellyel, azaz több alapvető teológiai tanítással foglalkoznak egyszerre. Ezeket neveztük a korábbiakban átfogó vagy átfogó jellegű vitairatoknak. Ezek jó része szűkebb műfaji besorolás szerint prédikáció vagy vallási tanítás.

2–3. Magyarországon a 17. század elején, Európában már némileg korábban is, mint ezt már többször említettük, két alapvető teológiai témakör vált a protestáns–katolikus viták döntő terepévé: Az egyház fogalma, mibenléte és főként történetiségének kérdései, valamint a Szentírás: a kánon terjedelme, annak tekintélye és értelmezésének joga, lehetőségei és módszerei.

4. Végül, főként az iskolai vizsgatételek között, található néhány olyan kiadvány, amely egy-egy szűk teológiai kérdést, teológiai közös helyet tárgyal elsősorban oktatási céllal.

A tartalmi szempontokat keresztezi, hogy – amint már elmondtuk – a vitairatok ritkán állnak meg önmagukban, önérvényű alkotásként, hanem többnyire különböző hitéleti,

¹¹⁹ RMNy 2279.

történelmi vagy politikai összefüggések révén egymással szorosabban összetartozó hitvitacsoportokat alkotnak, illetve tartalmi, tárgyi, tematikai kapcsolataik alapján vagy a vitatkozó személyek azonossága folytán hitvitabokrokat képeznek. Az átfogó vitairatokon belül ezért célszerű külön ismertetni az erősen polemizáló, de rendszeres teológiai tanítást nyújtó munkák csoportját. Továbbá, bár természetesen valamennyi vitairatnak van térítő szándéka is, mégis elkülöníthető egy olyan csoport, amely egész konkrét konvertálási esetekhez kapcsolódik, vagy a vallásváltoztatással szorosan összefüggő lelkiismereti és dogmatikai kérdésekkel foglalkozik. Ezenkívül egy alcsoportban kell tárgyalni a nem egészen véletlenül vallásháborúnak is nevezett harmincéves háború kirobbanásának hangulatában keletkezett írásokat is. A meginduló háborúhoz köthető a református–evangélikus, azaz belső protestáns viták nagy része, amelyeket azonban nem itt, hanem a következő alfejezetben tárgyalunk.

Ezeket túlmenően további két szempontot kell még alkalmazni az átfogó vitairatok ismertetésében. 1. A protestánsok nagyrészt ebben a formában adták meg a választ Pázmány Kalauzára, azaz az idetartozó írások közül sok a Pázmánnyal folytatott viták körébe kapcsolható. 2. A legkülönbözőbb vitairatoknál gyakran megfigyelhető az a másodlagos cél, hogy mintát, segítséget nyújtsanak a képzetlenebb lelkipásztoroknak vagy akár a híveknek a mindennapokban is állandóan folyó hitvitákhoz, ezért hangsúlyos vitamódszertani oldaluk. E két szempont közül főlöszleges lett volna önálló hitvitacsoportokat alakítani ki, de az érintett műveknél e sajátosságokra is utalni fogunk.

Meg kell még jegyezni, hogy az egyes hitvitacsoportok és hitvitabokrok tartalmilag gyakran átnyúlnak a fentebb vázolt tematikus kereteken. Például a harmincéves háborúhoz köthető írások egy része az átfogó vitairatok közé tartozik, más része az egyházzal kapcsolatos kérdéseket, harmadik része teológiai részletkérdéseket érint. Vagy, mint látni fogjuk, például a Bonaventura Hocquarddal, a pozsonyi ferencesek generális lectorával folytatott vita egyes darabjai az egyház kérdésére vonatkoznak, más darabjai viszont egyedi témákat taglalnak.

Mindebből következik, hogy a protestáns–katolikus vitairatokat tematikus rendben tekintjük át, ennek során az evangélikus és református munkákat együttesen tárgyaljuk. Az egyes témákon belül kronológiai rendben haladunk, de a kronológiát és magát a tematikus rendet is több ízben megtörjük annak érdekében, hogy az összetartozó hitvitacsoportokat és hitvitabokrokat felmutathassuk.

IV/1. Az átfogó jellegű vitairatok

A vitairatoknak ez a csoportja érintkezik legközelebről a vallási tanításokkal.

Szemlénket négy olyan nagy igényű református munkával kell kezdenünk, amelyek a teljes tanítást nyújtják, vagy legalábbis ezzel az igénnyel készültek. Ezek a következők: Félegyházi Tamás: *Loci communes theologici, azaz a keresztyéni igaz hitnek részéről való tanítás, kérdésekkel és feleletekkel, ellenvetésekkel és azoknak megfejtésével* (Deb-

recen, 1601),¹²⁰ Milotai Nyilas István: *A mennyei tudomány szerint való irtovány, melyből a veszedelmes tévelygéseknek és hamis vélekedéseknek kárhozatos, tövises bokrai az Istennek szent igéje által kiirtogattatnak* (Debrecen, 1617),¹²¹ Szenci Molnár Albert: *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás, melyet deákul írt Calvinus János* (Frankfurt a. M., 1624),¹²² Geleji Katona István: *Titkok titka, azaz az öröktől fogva magától őszinte való [...] Jehovai természetben lévő [...] Elohim személyeknek háromi többségek felől való mennyei titkos tudomány [...] a minapában támadott új tévelygőknek s nevezet szerint Enyedi Györgynek [...] színes magyarázatitól [...] megoltalmaztatik* (Gyulafehérvár, 1645).¹²³

Mind a négy mű alapján véve vallási tanítás, de mint címükből is kitetszik, a saját tanítás kifejtésén túl valamennyinek alapvető célja a polémia is. Félégyházi, akinek *Loci communes*e négy ízben már a 16. században is megjelent,¹²⁴ csak általában az *ellenveté*-sektől védi az igaz hitet. A Szenci Molnár Albert által kibocsátott *Institutio*-fordítás polémikus vonatkozása elsősorban az, hogy református részről, noha erre konkrétan nem utal a kiadvány, főként ez tekinthető a *Kalauzra* adott válasznak. A katolikus tanítás rendszeres kifejtésére a protestáns tanítás legrepresentatívabb művének magyarításával születik meg a felelet. Milotai Nyilas *Mennyei tudomány*ának már erősebbek a polémikus vonatkozásai: a veszedelmes tévelygéseknek és hamis vélekedéseknek kárhozatos bokrait óhajtja kiirtani. Két témakört foglal magában. Az első az Istenről szól, s benne az unitáriusok „veszedelmes” tévelygéseit igyekeznek cáfolni Milotai, elsősorban Dávid Ferenc *Az egy önmagától való felséges Istenről* (Kolozsvár, 1571)¹²⁵ és Johann Sommer *Refutatio scripti Petri Carolini* (Ingolstadt, valójában Krakkó, 1582)¹²⁶ című műveit. A második részben pedig a Szentírásról szóló tanítások kapcsán Pázmánynek a *Kalaluzban* a Biblia és az egyházi tradíciók viszonyáról és a bibliai szöveg hitelességének garanciáiról kifejtett állításaival vitázik. Geleji Katona *Titkok titka* című műve már eleve egy szóbeli hitvitányomán keletkezett. I. Rákóczi György 1641-ben zsinatot hívott össze Kolozsvárra. Erre az alkalomra Geleji az isteni állatnak egységéről és annak személyeinek háromságáról adott ki téziseket, amelyekről ő és Johann Heinrich Bisterfeld több napon át vitázott az erdélyi szász és kolozsvári unitárius iskolamesterekkel.¹²⁷ E vitán elhangzott érvelését bővítette ki Geleji a fejedelem biztatására, és nyomtattatta ki. Műve Milotai *Mennyei tudomány*ához hasonlóan kétfrontos harcot folytat. A krisztológiai tanításokban az evangélikusokkal szemben az omnipraesentia vagy ubiquitas, azaz Krisztus teste mindenütt való jelenvolta, vagyis az úrvacsorai tanításban különösen kieleződött evangélikus-református különbségek képezték a polémia tárgyát, az unitárius teológusok közül pedig

¹²⁰ RMNy 874.

¹²¹ RMNy 1132.

¹²² RMNy 1308.

¹²³ RMNy 2103.

¹²⁴ RMNy 430, 454, 525, 609.

¹²⁵ RMNy 304.

¹²⁶ RMNy Appendix 44.

¹²⁷ A vitáról lásd kötetünkben Szentpéteri Márton és Viskolcz Noémi tanulmányát.

a címben is megnevezett Enyedi György, valamint Johann Volkel socinianusnak tekintett holland teológusnak a Krisztus személyére és isteni természetére vonatkozó nézeteivel vitázik a *Titkok titka*.

Az evangélikusok magyar nyelven két nagyobb igényű átfogó vitairatot jelentettek meg. Zvonarics Imrének *Az szent írásbeli hitünk ágainak három részre osztását* (Keresztúr, 1614)¹²⁸ tárgyaltuk már az előző alfejezetben a *Kalauzra* adott válaszok között. Ennél tizenegy évvel korábban nyomtattatta ki Zvonarics Mihály az ifjabb Andreas Osiander magyarra fordított értekezését: *Papa nem papa, az az a pápának és a pápa tisztelőinek Luther értelme szerént való vallások a keresztyéni tudományok fő részeiről* (Keresztúr, 1603).¹²⁹ Ez a traktátus harmincegy fejezetben szól az evangélikusok és katolikusok közötti vitás kérdésekről azzal a módszertani érdekességgel, hogy az evangélikus álláspont igazának bizonyítására elsősorban katolikus forrásokat használ, amint a címszöveg állítja: ...*az pápák törvényiből és némely értelmesb pápások írásából egybeszedettetött.*

Hasonló módszertani megfontolásokból született Hendrik van Diest franekeri és deventeri teológia professzor *Funda Davidis instructa quinque laevibus lapidibus* (Deventer, 1646) című vitairata. Ez csupán a Miatyánk, az Apostoli Hitvallás és a Tízparancsolat szövegét, valamint a keresztség és úrvacsora szerzettési igéit használva bizonyító anyagként – azaz hangsúlyozottan csupa olyan szöveget, amelynek tekintélyét és a hit dolgaiban való bizonyító erejét a katolikusok sem vonják kétségbe – fejt ki az egyszerű hívek számára a református vallás legfontosabb elemeit. Diest ezt a munkáját kifejezetten magyarországi tanítványai kérésére írta. Művének magyarországi karrierjéből úgy tűnik, hogy itthon nagyon határozott igény volt protestáns részről, nyilván a mindennapos szóbeli hitviták miatt, a katolikusok által is elfogadott tekintélyeken nyugvó érvelésre, mivel Diestnek ezt a munkáját hárman is lefordították magyar nyelvre. Korszakunkban jelent meg ezek közül Szoboszlai Miklós debreceni lelkész könyvecskéje: *A szent Dávidnak öt kövecskéi* (Debrecen, 1648).¹³⁰

A viták nagy részében azonban a Sola Scriptura elvének megfelelően elsősorban a Szentírás tekintélyén nyugvó érvekre támaszkodtak a protestánsok. A polemizálásnak ehhez a típusához nyújtott módszertani segítséget a következő bibliai citátumgyűjtemény: *Szentírásbeli erősségek és bizonságok, amelyek a pápistákat, Luther, Arminius és Ariusnak követőit [...] az hamisságról meggyőzik.* Ez 40 vitás teológiai közös helyhez rendelve a református felfogás igazságát bizonyító bibliai locusokat sorol fel. Először

¹²⁸ RMNy 1072.

¹²⁹ RMNy 902.

¹³⁰ RMNy 2207. A későbbi fordítások: UZONI Balázs, Gyulafehérvár, 1658 – RMK I, 930; UDVARHELYI Péter, Kassa, 1661 – RMK I, 975. Ez utóbbi fordítás előszava szerint már 1646-ban készen állt, csupán a kinyomtatás halasztódott.

Gyulaféhevárott jelent meg 1645-ben az Apafi Mihály konfirmációi vizsgaanyagát tartalmazó kötet függelékeként, később három ízben önállóan is kiadták.¹³¹

A teljesség kedvéért megemlítjük még Georg Hochschild vitamódszertani szempontból igen érdekes *Cento Ovidianus de Christiani nominis hostium furore inaudito* (Keresztúr, 1615) című munkáját, amelyet „Ovidius műveiből összeszerkesztett idézetek” alkotnak. „Egy-egy sor rendszerint a klasszikus szöveg két különböző sorának kiszakított részéből áll össze”, azokból a szavakból, amelyek az evangélikusok ellenfeleire vonatkozathatók.¹³² Ezzel a munkával érdemben még nem foglalkozott a szakirodalom.

Hogy a viták módszertani oldala, tudós jellege egyre fontosabbá vált, jelzi Ján Kučera *Consiliuma* (Trencsén, 1645),¹³³ amely azt tárgyalja, hogy a katolikusok a Szentírásból, az egyházi tradícióból, az egyháztörténetből, az ökumenikus zsinatok irataiból, az egyházatyáktól, a hívek egyetértéséből (consensus fidelium), a józan észből és a pápák rendelkezéseiből vett érveket egyaránt helytelen módon használják a hitgizságok bizonyítására.¹³⁴

IV/2. A harmincéves háborúhoz kapcsolódó hitviták

A harmincéves háborút közvetlenül megelőző években, valamint Bethlen Gábor első magyarországi hadjáratának kezdetén és folyamán (1616–1622) hirtelen megnövekedett a vitairatok száma. Ez az esemény az egyházi életben is erős hullámokat vert. A Pázmánnyal folytatott vitákban megemlített egyik-másik iraton is érződött már a közelgő háborús idők hangulata. Ilyen elsősorban az *Itinerarium catholicum* (Debrecen, 1616),¹³⁵ amely az evangélikusok és reformátusok nevében folytatja a vitát az egyház történeti folytonosságáról, azaz az irenicum, a protestáns egység teológiáját vallva fejt ki mondanivalóját. A protestáns egység gondolatának teológiai, egyházpolitikai és politikai vonatkozásaival a belső protestáns viták tárgyalásakor külön alfejezetben foglalkozunk majd, most csupán jelezzük, hogy e vitakör jelentős része szoros kapcsolatban áll a háborúval.

A másik ilyen, már említett írás Milotai Nyilas István rövid pamfletje: *Miért nem felelnek a prédikátorok a Kalauzra* (Kolozsvár, 1618).¹³⁶ Erre adott válaszában írja Páz-

¹³¹ *Az egész keresztyéni vallásnak rövid fundamentomi...*, Gyulaféhevár, 1645 – RMNy 2102(3), továbbá: Gyulaféhevár, 1647 – RMNy 2172; Várad, 1656 – RMK I, 915; Kolozsvár 1672 – RMK I, 1130. Az utóbbi két kiadásban módosították a címet: *Menyország kinyitott egyetlenegy szoros kapuja*.

¹³² Az idézeteket lásd RMNy 1088.

¹³³ *Consilium I. quomodo universa papismi armatura prudenter sit diripienda*, Trencsén, 1645 – RMNy 2120.

¹³⁴ Bár nem hazai nyomtatvány, de ehhez hasonló témákkal foglalkozik UJFALVI KATONA Imre, *Tractatus de patrum, conciliorum, traditionum auctoritate circa fidei dogmata...*, Frankfurt, 1611 – RMK III, 1095. Szegedi Dániel is, sokszor emlegetett *Itinerarium catholicumjának* (RMNy 1104) végén hosszan sorolja azokat a módszertani és vitaetikai követelményeket, amelyeket Pázmánynak a feleletben, legalábbis Szegedi szerint, követnie kellene.

¹³⁵ RMNy 1104.

¹³⁶ RMNy 1163.

mány: „Meg nem nevezem ki volt, de sok fő emberrel megbizonyíthatom, hogy egy fel-földi kálvinista főember nagy erős hitre mondotta, hogy ő a prédikátoroknak prédikálásából vette észébe, hogy háborúság léssen, sokkal előbb, hogy sem az erdélyi fejedelem kiindult volna Erdélyből.”¹³⁷

Bethlen magyarországi hadjáratait egyébként, mint említettük,¹³⁸ nyomtatásban megjelenő politikai viták is kísérték, amelyeknek erős vallási, teológiai vonatkozásai vannak. Ezek azonban alapjában véve mégis politikai eszméket fejtenek ki, és politikai célokat szolgálnak, ezért erős vallási kapcsolódási pontjaik ellenére sem foglalkozunk velük e tanulmányban, amelyben az egyház és hitélet igényei által létrehozott és funkcionálisan ezeket szolgáló polemikus műveket vizsgáljuk.

Itt viszont további hat olyan, kivétel nélkül magyar nyelven íródott vitairatot kell még számba venni, amely közvetlenül a háborús idők atmoszférájában fogant. Közülük három az egyház témájához kapcsolható: Szenci Molnár Albert: *Secularis concio evangelica, azaz jubileus esztendei prédikáció [...] cum appendice Latina de idolo Lauretano...* (Oppenheim, 1618);¹³⁹ Pálházi Göncz Miklós: *Az római Babylonnak kőfalai* (Keresztúr, 1619)¹⁴⁰ és Pathai István: *Amaz hétfejű és tíz szarvú fene bestián ülő [...] parázna Babiliónak mezételenségének tüköre* (Pápa, 1626).¹⁴¹ Három általában tárgyalja a protestánsok és katolikusok közötti vitás kérdéseket. Ez a három egyetlen szerző, Kecskeméti C. János tollából látott napvilágot: *Fides Jesu et Jesuitarum, azaz a mi Urunk Jezus tudományának a jezsuiták tudományával való összevetése* (Bártfa, 1619),¹⁴² *Catholicus református, azaz egynéhány vetelkedés alá vetetett hitnek ágazatinak magyarázata* (Kassa, 1620)¹⁴³ és *A pápisták között és mi közöttünk vetelkedésre vetetett három fő artikulusokról: a keresztségről, úrvacsorájáról és az Antikrisztusról való prédikációk* (Bártfa, 1622).¹⁴⁴ A hat műből tehát kettő, Szenci *Jubileus esztendei prédikációja* és Kecskeméti *Catholicus reformátusa* hitvitázó prédikáció, a másik négy tulajdonképpeni vitairat.

Szenci valójában Abraham Scultetus, heidelbergi udvari prédikátornak a reformáció kezdetének százéves évfordulóján tartott ünnepségeken elmondott beszédét fordította magyarrá. A szöveg a kialakulófélben lévő protestáns egyháztörténet-írás szemléleti alapjait tükrözi. Tisztázza a protestantizmus és a középkori egyház viszonyát, amennyiben a láthatatlan egyháznak Krisztus egyetlen egyházakénti létezését üdvtörténeti tényként kezelve, annak a pápaság idejében lévő helyzetét Júda országának Manassé király idejében lévő helyzetéhez hasonlítja. Ebben az időszakban ugyanis az igaz egyházon a bálványozás, babonáság és tyrannica zsarnokság uralkodott el mindaddig, amíg Jósias király meg nem találta az Isten törvényének elveszett könyvét, s az igaz isteni tiszteletet

¹³⁷ PÁZMÁNY Péter, *Rövid felelet két kálvinista könyvecskére*, Pozsony, 1620 = PÁZMÁNY Péter *Összes művei*, V. Bp., 1900, 274.

¹³⁸ Vö. a *Pázmány hitvitái a Kalauz után* című alfejezet végét.

¹³⁹ RMNy 1166.

¹⁴⁰ RMNy 1184.

¹⁴¹ RMNy 1372.

¹⁴² RMNy 1171.

¹⁴³ RMNy 1214A.

¹⁴⁴ RMNy 1256.

az egész nép nagy öröme helyre nem állította (Királyok II. könyve 23). Az evangélikusok és reformátusok viszonyának értékelésében pedig már az is állásfoglalásnak számít, hogy a református Pfalzban Luther fellépésének századik évfordulóján rendezték az ünnepségeket, ezáltal kifejezésre jutott, hogy a reformációt teológiai, lelki, vallási értelemben egységes mozgalomnak, egyetlen folyamatnak fogják fel. Ebben a tekintetben ez a prédikáció az irenicum, azaz a protestáns békességszerzés jegyében folytatott vitákkal is érintkezik. Fontos darabja Szenci kiadványának a lorettói Mária szoborról szóló latin függelék is, amely a harmincéves háború előtt Európában folytatott egyik nagy fontosságú hitvitáról ad hírt a magyarországi olvasónak.¹⁴⁵

Pálházi Göncz Miklós Balthasar Meisner, wittenbergi professzor egyik tanítványának, Johann Rodenborg antverpeni poétikaprofesszornak *Dissertatio de muri Babylonis Romani demolitione* című munkáját fordította magyar nyelvre, amely tulajdonképpen már válaszként íródott Jakob Reihing jezsuita professzor *Muri civitatis sancti* (Köln, 1615) című vitairatára. A tizenkét bástyát tizenkét alapvető teológiai tanítás szimbolizálja. Vagyis Pálházi folytatja azt az evangélikus hagyományt, amely a Wittenberg szellemiségében fogant teológiai gondolkodást terjeszti magyar nyelven, amelyre Osiander, Meisner, Hafenreffer, Hutter más műveinek magyar nyelvű kiadása kapcsán már eddig is rá lehetett mutatni.

Pathai István *Parázna Babillója* noha csak 1626-ban jelent meg nyomtatásban, amint azt magának Pathainak 1619. május 31-én és 1619. július 31-én írt levelei bizonyítják, már hét évvel korábban kiadásra kész állapotban volt.¹⁴⁶ A mű két fő témája az igaz egyház fogalma és a Biblia helyes értelmezése, azaz a protestáns–katolikus viták két fő csomópontja. Pathainak ez az írása nem tartozik a *Kalauz* körüli vitákhoz, noha Győri Levente megállapítása szerint nyelvén erősen megmutatkozik a *Kalauz* hatása, s különösen vitamódszertani kérdésekben több vonatkozásban is reagál Pázmány nagy művére. Részben tekintélyként citálja, részben rámutat érvelésének következetlenségeire. Győri véleménye szerint olyan erős ez a kapcsolat, hogy Pázmánynak az előző fejezetben tárgyalt *A Sz. Irásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék* című művében valószínűleg a Pathainak adott választ kereshetjük.¹⁴⁷ Győri további megfontolásra érdemes felvetése mellett számunkra most az a lényeges, hogy Pathai munkája is az 1618–1622-es éveknek a katolikusok ellen kiéleződött hangulatában fogant. Amikor a kötet 1626. évi kinyomtatása után Eszterházy Miklós nádor kezébe került, Pathai valószínűleg a megtorlástól tartva a Dunántúlról, addigi működési helyéről a Bihar megyei Belényesre távozott. Ez persze erősíti Győri feltételezését, hiszen Pázmány éppen Bihar vármegyének

¹⁴⁵ A függelékről lásd TURÓCZI-TROSTLER József tanulmányát: *Szenci Molnár Albert Heidelbergben*, FK, 1955, 9–18, 139–162; Uő., *Magyar irodalom – világirodalom*, II, Bp., 1961, 109–155; VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert műveiben*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1985 (Humanizmus és Reformáció, 12).

¹⁴⁶ *A magyar és erdélyországi mind a két vallású evangélikusok okmánytára – Codex evangelicorum utriusque confessionis in Hungaria et Transylvania diplomaticus*, fecit Andreas FABÓ, I, Pest, 1869, 200–201; *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*, szerk. STROMP László, IV, Bp., 1905 (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság Kiadványai), 76.

¹⁴⁷ GYŐRI Levente, *Pázmány Kalauzának hatása Pathai István vitairatára*, ItK, 1998, 339–410.

ajánlotta imént említett *A Sz. Irásrul és az Anyaszentegyházzrul* szóló művét, de Pathai személyére vagy művére a bevezető részekben még csak nem is céloz.

Kecskeméti három említett munkája is nyilvánvalóan a harmincéves háború kezdeti szakaszának hangulatából táplálkozott. Kettővel európai vitákat közvetít Kecskeméti, hiszen a Johann Fischarttól fordított *Fides Iesu et Jesuitarum* a nemzetközi jezsuitaellenes polemikus irodalom egyik fő darabja.¹⁴⁸ Már az *Itinerarium catholicum* egyik vitamódszertani törekvése is az volt, hogy beszorítsa Pázmányt az „egy jezsuita” szerepkörébe. Ezt a fogást terjeszti ki Kecskeméti a katolikus álláspont egészére, s ezzel a magyar nyelvű viták kontextualitásában ez a vitadarab is kapcsolatba kerül a *Kalauzzal*, hiszen ez a mű is csak egy jezsuita írása, és nem maga a katolikus álláspont. Ugyancsak az európai viták felé tágítja a horizontot a később a magyarországi puritanizmusra nagy hatást gyakorló William Perkins által eredetileg angolul írt,¹⁴⁹ de Kecskeméti által latin átdolgozásból magyarított *Catholicus református* (Kassa, 1620)¹⁵⁰ című traktátus.

1622-ben Bártfán kinyomatott hitvitázó prédikációit *A pápisták között és mi közöttünk vetélkedésre vettetett [...] artikusokról* címmel pedig 1619-ben mondta el Kecskeméti a bártfai templomban.¹⁵¹ Ez a kötet ugyancsak besorolható a Pázmány *Kalauz*ára reagáló írások közé is, hiszen a lapszálen hivatkozott források között igen gyakran tűnik fel az érsek műve.

A harmincéves háborúval kapcsolatos protestáns vitairatoknak tehát három fő törekvése figyelhető meg: 1. Bekapcsolni a magyarországi vitákat az európai gondolkörökbe. 2. Reagálni Pázmány műveire, rombolni a *Kalauz* hatását. 3. A jezsuitaellenesség hangoztatásával taktikailag hasonlóan osztani meg a katolikus tábor, mint azt a katolikusok a református–evangélikus különbségek kiélezésével a protestáns táborral próbálják megtenni, vagyis elválasztani a jezsuitákat és a jezsuita álláspontot a katolikus hívektől, az igaz katolikusok hitétől.

Végül három, külön ismertetést nem kívánó, latin nyelvű iskolai vizsgatétel tekinthető még témájánál fogva átfogó jellegű vitairatnak, ezeknek pusztá létezése is jelzi, hogy a hitről szóló viták terepévé az 1640-es évek végére, különösen az evangélikusoknál, az iskola vált.¹⁵²

¹⁴⁸ VÁSÁRHELYI Judit, *Egy jezsuita-ellenes vitairat és magyar fordítója = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve, 1981*, Bp., 1983, 253–271; BÁN Imre, *Apácai Csere János*, Bp., 1958, 65–66.

¹⁴⁹ *A Reformed Catholike*, Cambridge, 1598.

¹⁵⁰ RMNy 1214A.

¹⁵¹ RMNy 1256.

¹⁵² Martin TARNÓCI, *Speculum orthodoxiae Lutheranae in quo videnda proponuntur 1. Inductiva eiusdem 2. Promotiva 3. Appertinentia 4. Remotiva [...] in gymasio Trenchiniensi respondente Valentino Perrenyei...*, Trecsén, 1649 – RMNy 2296; Martin TARNÓCI, *Statera theologica adversus Coturium. Resp. Isaaco Draschkoviczky...*, Trecsén, 1650 – RMNy 2350; Joannes SINAPIUS, *Nodus Gordius dictorum Theandri Lutheri praecipuorum et in controversiam non raro venientium solutus per Johanem Sinapium palestrae Galgotzensis rectorem [...] respondente Andrea Johanide...*, Trenchinii, 1652 – RMNy 2449.

IV/3. Az egyház témakörét tárgyaló vitairatok

Láthattuk, hogy az átfogó jellegű vitairatoknak is egyik leghangsúlyosabb kérdése az egyház fogalma, mibenléte, történetisége. Szép számmal akadnak olyan munkák is, amelyeknek kifejezetten ez a kérdés áll a középpontjában. Az általunk vizsgált időszakban ezek közül az első Eszterházi Tamás, nagymagyarai és Kürti István szeredi lelkészek közös fordítása: *Az igaz anyaszentegyházról és ennek fejről a Krisztusról, ismég a római anyaszentegyházról és ennek fejről, a római pápáról való artikulus* (Sárvár, 1602).¹⁵³ A címszöveg az első magyar nyelvű nyomtatott vitairatnak, Ozorai Imre 1535-ös művének a címét idézi.¹⁵⁴ A fordítás alapjául Aegidius Hunnius wittenbergi teológia-professzor műve szolgált, az *Articulus de ecclesia vera et hujus capite Christo pontificiis opposita* (Frankfurt, 1596). Azaz Eszterháziék a wittenbergi orthodoxia és polemika még erősen 16. századi jellegű, dichotóm gondolatvilágát közvetítik a magyar híveknek.¹⁵⁵

Hunniusnak egyébként még 1654-ben is jelent meg magyar nyelven írása Király Jakab osgyáni prédikátor tollából: *Mise-nem-mise, azaz a miséről való tudománynak ostromlása, meghamisítása és elrontása* (Kassa, 1654).¹⁵⁶ Mivel Király Hunnius traktátusának társműveként a Szentháromság személyeiről szóló saját értekezését adta közre, később a reformátusoktól kapott feleletet a Krisztus személyére vonatkozó tanítások kapcsán.¹⁵⁷

A világtörténelmet négy korszakra tagoló 16. századi wittenbergi gondolkodás¹⁵⁸ szemléletét idézi Florian Duchon németlipcsei lelkész műve: *Antithesis veteris et novae ecclesiae ac doctrinae Christo-Lutheranae et apostolicae ac novae Romanae* (Bártfa, 1628).¹⁵⁹ Ő az üdvösség történetét osztotta négy periódusra, s az időrendi határokat Jézus Krisztus, Nagy Szent Gergely és Luther személyéhez kötötte.

Medgyesi Pál a skót William Cowper gallovyi püspöktől fordította magyarra a *Hét napoki együtt beszélgetéseket* (Debrecen, 1637),¹⁶⁰ amely egy keresztyén és más egy pápista katolikusoknak a dialógusával bizonyítja a protestantizmus, különösen a skóciai eklézsia régiségét.

Kaspar Preller 1638-ban Lőcsén látott szükségesnek nyomtatásban is kibocsátani egy olyan német nyelvű hitvitázó prédikációt, amely azt az immár jól ismert kérdést feszege-

¹⁵³ RMNy 888.

¹⁵⁴ OZORAI Imre, *Az Krisztusról és az ő egyházáról, esmét az Antikrisztusról és az ő egyházáról*, Krakkó, 1535; lásd MKsz, 1976, 158, HOLL Béla.

¹⁵⁵ Időrendben haladva itt kell megemlíteni, hogy az egyház fogalmával álltak kapcsolatban azok az aktuál-egyházpolitikai viták, amelyek a zsolnai zsinat után lángholtak fel az evangélikusok és katolikusok között, s amelyeket a Pázmánnyal folytatott viták között ismertettünk.

¹⁵⁶ RMNy 2522. Noha Király a címlapon állítja, hogy Hunnius művéről van szó, az eredeti munka pontos bibliográfiai azonosítása eddig nem sikerült. Vö. ItK, 1923, 26, THIENEMANN Tivadar.

¹⁵⁷ SZALÓCZI Mihály, *Az Isten-ember Jézus Christusnak személye felől igazán értő tanítóknak választételek*, Sárospatak, 1660 – RMK I, 969.

¹⁵⁸ 1. Ádámtól az özönvízig. 2. Az özönvíztől a törvény kiadásáig. 3. A törvény kiadásától Krisztusig. 4. Krisztustól.

¹⁵⁹ RMNy 1401.

¹⁶⁰ RMNy 1670. Az eredeti cím: *Seven dayes conference, betweene a catholicke Christian and a catholicke Romane. Concerning some controversies of religion*, London, 1613.

ti, amelyet a magyarországi hitvitákban Pázmánynak Magyar ellen írt munkája vetett fel igen élesen: Hol volt Isten igaz egyháza Luther előtt.¹⁶¹

Főként az egyház témakörét, de más teológiai kérdéseket is érintett az a hitvita, amelyet Matthias Faber híres jezsuita hitszónok robbantott ki. Faber korábban hosszú ideig ingolstadt-i plébánosként működött, majd az ottani egyetemen lett professzor. Már idős korában, 53 évesen lépett be 1637-ben Bécsben a jezsuita rendbe, s élete vége felé Kremsben, Sopronban, Besztercebányán és Selmecebányán volt hitszónok. Később vénségében, 1649-ben Besztercebányán kezdte osztogatni még 1643-ban Poznanban kinyomtatott művének maradék példányait: *Wunderseltsame Abenteur, welche entspringen aus der Lutherischen und Calvinischen Lehr.*¹⁶² Ezért érezte indítatva magát a besztercebányai evangélikus iskola tanára, Joannes Gracza, hogy válaszoljon Faber „provokációjára”. A feleletet két iskolai disputatio formájában adta közre. Az első, amelyet május 7-én vitattak meg nyilvános vizsgán Paulus Bellobradenus respondeálásával, öt rövidebb értekezésben a megigazulás részletkérdéseit tárgyalja.¹⁶³ A második, amelynek vitáját júliusban rendezték meg, taglalja az egyházzal kapcsolatos kérdéseket két fejezetben.¹⁶⁴ Faber viszontválaszai Gracza disputációihoz hasonló gyorsasággal születtek meg még ugyanebben az esztendőben. A megigazulásról szóló májusi tézisfüzetre szóló felelet napra pontos megjelenési idejét nem ismerjük,¹⁶⁵ viszont ismert, hogy az egyházzal júliusban megvitattott disszertációra való választ Faber 1649. augusztus 10-én keltezte.¹⁶⁶ Mivel az evangélikus vitapartner, Joannes Gracza 1649. augusztus elején váratlanul elhunyt,¹⁶⁷ az erre szóló, az egész vitát lezáró újabb viszontválaszt, amely az egyház kérdésköre mellett a viták másik sarokpontját képező kérdést, a Szentírás hitelességének garanciáit is tárgyalja, már a zólyomi származású Horváth András adta meg augusztus 25-én keltezett művével.¹⁶⁸ E 80 lapos füzet nem tünteti föl kiadási évét, de az egész vita gyors lefolyása alapján nem lehet kérdéses, hogy még 1649-ben sor került a kinyomtatásra.

Nincs konkrét utalás arra, hogy Jacobus Faschkónak 1650-ben a báni gimnáziumban megvitattott vizsgatételei még a Faberrel folytatott harccal állanának összefüggésben, de

¹⁶¹ *Auslegung eines Verß Danielis 12. Cap...*, Lőcse, 1638 – RMNy 1736.

¹⁶² E munkája éppen a Magyarországon körülötte fellángoló vitából kifolyólag ismét megjelent Bécsben 1650-ben.

¹⁶³ *Vindiciae sanae et catholicae doctrinae circa materiam [...] iustificationis...*, Trenchinii, 1649 – RMNy 2290.

¹⁶⁴ *Vindiciarum sanae et catholicae doctrinae dissertatio VI. et VII., in quibus sententia catholicorum circa materiam de ecclesia ab absurdis [...] vindicatur...*, Leutschoviae, 1649 – RMNy 2267. A respondens Esaias Fabricius volt.

¹⁶⁵ FABER, *Vindex vindiciarum acatholicae doctrinae circa materiam de justificatione*, Tyrnaviae, 1649 – RMNy 2279.

¹⁶⁶ *Vindex vindiciarum doctrinae acatholicae quas contra Libellum Germanicum, sub titulo Wunderseltsame Abendtheur [...] evulgavit [...] Joannes Gracza*, Bécs, 1649 – RMK III, 1718.

¹⁶⁷ Vö. Alexander CURTIUS 1649. augusztus 7-én tartott gyászbeszédével: *Oratio funebris habita in funere [...] Johannis Gracza...*, Trenchinii, 1649 – RMNy 2287.

¹⁶⁸ *Disquisitio, qua Romanam Hildebrandinam ecclesiam [...] ab antiqua Romana ecclesia in multis degenerasse; item, unde hominibus Scripturam Sacram esse verbum Dei constare possit, et ubi ecclesia [...] ante Lutherum fuit [...] demonstratur*, Trenchinii, 1649 – RMNy 2291.

nem is lehet kizárni ezt az eshetőséget, mivel ez alkalommal az igaz egyház csalhatatlan ismertetőjegye, az ige tiszta prédikálása volt a téma.¹⁶⁹

Az egész eseménysor gyors lezajlása megint csak az evangélikusoknak azt az 1640-es években már egyértelműen megfigyelhető kettős törekvését tükrözi, hogy a hitviták lehetőleg ne a vulgáris nyelveken, hanem latinul folyjanak, és lehetőleg ne a templom és a szószék, hanem az iskola legyen a színterük, s megvívásuk nem a lelkészek, hanem az iskolamesterek feladata. Jellemző ezért, hogy a vitába utólag belépő Horváth András is rektor, 1646-tól Zsolnán, 1649-től pedig Kassán. A katolikus fél ebben az esetben valószínűleg azért fogadta el a polémia nyelvét a latint, mert megcélozható közönségként nyilván nemcsak a királyi Magyarország városainak német polgárságát, hanem az ott élő magyarokat, elsősorban a nemességet is számba vehette, ezen rétegek közös nyelve pedig a latin volt. Ebben az esetben tehát az anyanyelv mellőzése éppen hogy nem szűkítette, hanem sokkal inkább tágíthatta a potenciális olvasói kört.

Még egy fontos körülményre figyelmeztet hangsúlyosan a vita gyors menete. Nyilvánvaló ebből ugyanis, hogy itt a résztvevők már meglévő, kész, rendelkezésre álló, általánosan ismert érveket mozgatnak, aktualizálnak, ismételtetnek újra és újra. A már megállapított igazságok, tanítások sem alakulnak tovább, nem a gondolatok megújítását, továbbvitelét szolgálják e viták, hanem tisztán publicisztikai célúak. Azaz a nyomtatott nyilvánosság erőterében esetleges újabb hívek szerzéséért, illetve a régiek megőrzéséért folyik a harc, ahol a tét immár nem a gondolat megszületése, hanem alkalmazása egy sajátos céllal.

A Faber-féle polémiaival gyakorlatilag egy időben, sőt már azt megelőzőleg is 1646-tól kezdve Bonaventura Hocquard, a pozsonyi ferenceseknél a rendi teológiai főiskola generalis lektora folytatott szóbeli hitvitákat a pozsonyi, kassai, szakolcai és galgóci evangélikusokkal. Ezek keretében jelentette meg összefoglaló vitaművének két kötetét 1648-ban és 1649-ben Bécsben: *Perspectivum Lutheranorum et Calvinistarum in duas partes divisum*.¹⁷⁰ Ez az evangélikusok részéről egész válaszsorozatot kapott. Zacharias Kalinka, a privigyei evangélikus iskola rektora 1652-ben, 1653-ban és 1654-ben négy iskolai disputációt is tartott cáfolására. Az elsőben az a régóta ismerős kérdés került terítékre, hogy vajon a római egyház azonos-e az igaz egyházzal. A továbbiaknak a megigazulás, a szentségek száma, a gyónás és az átlényegülés (transsubstantiatio) volt a tárgya.¹⁷¹ Nem lehet egészen független Kalinka disszertációsorozatától az sem, hogy 1654-

¹⁶⁹ Jacobus FASCHKO, *Unica verae ecclesiae infallibilis nota, pura scilicet Verbi divini praedicatio [...]* respondente Venceslao Dentulino..., Trenchinii, 1650 – RMNy 2344.

¹⁷⁰ RMK III, 7617 és RMK III, 7621.

¹⁷¹ A négy disszertáció címének első mondata megegyezik: *Lucidissimi specilli perspective Lutheranorum obtuso, quod monachus Bonaventura Hocquartus fabricavit: Disputatio prima [...]* de nomine Evangelici et unitate sanctae matris ecclesiae Catholicae et apostolicae [...] respondente Johanne Müllero..., Trenchinii, 1652 – RMNy 2443; *...Disputatio secunda [...]* de justificatione [...] respondente Matthia Mescho..., Trenchinii, 1653 – RMNy 2493; *...Disputatio tertia [...]* de numero sacramentorum, de confessione et satisfactione [...] respondente Johanne Regis..., Trenchinii, 1653 – RMNy 2494; *...Disputatio quarta [...]* de transsubstantiatione, de reali praesentia corporis et sanguinis Domini in usu sacramenti et extra usum, de comunione sub una specie et effectu [...] respondente Johanne Habermanno..., Trenchinii, 1654 – RMNy 2555.

ben a báni iskola rektorának, Joannes Institorisnak Illésházy Gábor, Trencsén örökös urának határozott utasítására kellett nyomtatásban is közreadnia az ugyancsak a transsubstantiációról pünkösdkor tartott iskolai vizsga téziseit.¹⁷²

Rendkívül kényes ügy lehetett az egész Hocquarddal folytatott vita. Ugyanis Kalinkát megelőzve már Dániel Láni, galgóci prédikátor is terjedelmes művet írt a ferences lector generalis *Perspectivuma* ellen. Ennek kinyomtatására 1651 májusában a kassai tanácstól kért segítséget, amelyet azonban nem kapott meg, de a válaszáért annyira fontosnak tekintette, hogy 1654-ben és 1659-ben a wittenbergi egyetem professzorainak és a magyar evangélikus főrendeknek a támogatásával végül is megjelentette két hatalmas kötetét Wittenbergben és Lipcsében.¹⁷³ Kalinka valamennyi disputációját *permissu et approbatione superattendentali* adták közre, vagyis láthatóan a magyarországi evangélikus egyház „hivatalos” álláspontjának számítottak.

IV/4. A pozsonyi szellem

Az 1640-es évek első felének talán legérdekesebb, még Magyarországon kívül is és még a 18–19. században is tovább hullámozó hitvitája az úgynevezett pozsonyi szellem jelenéseinek hitelessége és értelmezése körül keletkezett. Kopcsányi Mihály címzetes szerémi püspök 1643-ban tette közzé Pozsonyban erről szóló tudósítását, a *Narratio rei admirabilis*.¹⁷⁴ Ebben elbeszéli, hogyan jelent meg a Linzből hajón Pozsonyba érkező és ott a Pálffyak palotájában lakó, húsz éves Regina Fischernek a néhai pozsonyi külvárosi bíró, Johann Clement Zwesspenpauer szelleme a tisztítóútból, hogy segítséget kérjen megszabadulásához. A szellem jelenéseiről több tárgyi bizonyítékot is hagyott maga után, például kezének különböző tárgyakba beleégetett lenyomatát. Végül a leányzó segítségére siető ferences majd jezsuita atyák segítségével szóbeli kapcsolatba is lépett Reginával. Beszámolt arról, hogy még életében gyilkosságba esett, amelyet eltitkolt, s hogy addig nem szabadulhat meg a purgatóriumból, amíg elkövetett bűnéért özvegye kétszáz aranyat nem fizet meg. Mivel az egyébként evangélikus vallású özvegy erre nem volt hajlandó, a megjelölt összeget a ház ura, Pálffy Pál fizette ki. Pálffynak ugyanis nem sokkal korábban halt meg az édesanyja, s a szellem hálából vállalkozott arra, hogy bizonyos üzeneteket átad neki a másvilágon. A már megszabadult szellem még egyszer megjelent Pozsony határában Georgius Scheibele szobrász előtt, akinek elmondta, hogy mi-

¹⁷² *Dissertatio philosophico-theologica, qua ex principiis philosophicis maxime ex natura accidentis refutatur dogma pontificium de transubstantiatione panis Eucharistici in corpus et vini in sanguinem Dominicum [...] respondente Michaelae Institoris...*, Trenchinii, 1654 – RMNy 2552.

¹⁷³ RMK III, 1920 és RMK III, 2065. Vö. MKsz, 1901, 335.

¹⁷⁴ *Narratio rei admirabilis ad Posonium gestae de spiritu quodam a 24. Julii anni MDCXLI usque ad 29 Junii MDCXLII. ex purgatorio cuidam virgini apparente, loquente, auxilium petente ac tandem liberato, decerpta ex juratis testibus et actis publicis, quae asservantur in tabulario seu archivo [...] capituli Posoniensis*, Posonii, 1643 – RMNy 2019.

lyen Pieta-szobrot kell felállítani az események emlékére.¹⁷⁵ A Kopcsányi által összeállított füzet a csudás események elbeszélésén kívül tartalmazza az események hitelességének kivizsgálására felállított egyházi bizottság működésének aktáit, a kihallgatott tanúk névsorát és vallomásait.

Kopcsányi kis füzete nem vitairat, inkább vallásos olvasmánynak tekinthető. Az események azonban óriási visszhangot váltottak ki. Mai ismereteink szerint a tudósítás még 1643-ban megjelent magyarul, németül, biblikus cseh nyelven, olaszul és lengyelül.¹⁷⁶ 1647-ben pedig a feltehetően az események emlékére készült Pieta-szobor körül már komoly helyi kultusz alakult ki, valószínűleg ennek ápolására hozták létre 1647-ben a *Mária halálra váltaknak és megholtaknak anyja* elnevezésű vallási társulatot.¹⁷⁷

Szilágyi Benjámin István váradi rektor pedig még 1643 tavaszán elküldte Kopcsányi latin elbeszélését Gisbertus Voetiushoz, aki 1654-ben cáfoló válaszával együtt újranyomatta.¹⁷⁸ Kopcsányi tudósítása még csaknem száz év múlva is komoly érdeklődést keltett. 1738-ban a Voetius által kiadott szöveg német fordítását közölte újra vitaközö megjegyzésekkel Eberhardt David Hauber a *Bibliotheca acta et scripta magicában*.¹⁷⁹

A legnagyobb vihart azonban a királyi Magyarország nyugati felén élő evangélikusok között kavarta Kopcsányi beszámolója. Lippay György esztergomi érsek megbízásából ugyanis Tomáš Bielavý (Belovius, Bielavius) pozsonyi kanonok cseh nyelvre is lefordította, sőt *Dennica* (Pozsony, 1643) (Phosphorus, Hajnalcsillag) címmel egy rövid, önállóan írt vitairatot csatolt hozzá, amelyben a szellem jelenéseivel a katolikus vallás tíz fontos alaptételét kívánta bizonyítani.¹⁸⁰ Munkáját Bielavý 1643. április 12-i keltezéssel Illésházy Gáspárnak, valamint Liptó vármegye egyházi és világi előljáróinak ajánlotta. Látható, hogy a szobor körül kialakuló kultusz, az események elbeszélésének szláv, német és magyar fordítása, Bielavý vitairata és az eléje írt ajánlások mind-mind az említett

¹⁷⁵ Valószínűleg ez az a Pieta-szobor, amely ma a pozsonyi dóm egyik mellékoltárát díszíti. Vö. *Súpis pamiatok na Slovensku*, I, Bratislava, 1967, 189.

¹⁷⁶ Magyarul: RMNy 2018A; példány sajnos nem maradt fenn, de egykori létezése bizonyos; németül Pozsonyban: RMNy 2018; Augsburgban: RMK III, 1600; csehül: RMNy 2020; olaszul: Apponyi Hungarica 2034; lengyelül: Karol ESTREICHER, *Bibliografia Polska 1–33*, Kraków, 1875–1939, XX, 71.

¹⁷⁷ Vö. *Mária halálra váltaknak és megholtaknak anyja új gyülekezetének rendtartása Pozsonyban Szent Márton egyházában helyzetetett Boldog Asszonyunk képe előtt, mely a purgatórium-béli lelkek megszabadulásokért [...] tiszteltetik...*, Pozsony, 1647 – RMNy 2188.

¹⁷⁸ Gisbertus VOETIUS, *Selectarum disputationum theologicarum pars secunda*, Ultrajecti, 1654, 1139–1193, Vö. RMK III, 6345.

¹⁷⁹ *Bibliotheca acta et scripta magica. Nachrichten, Auszüge und Urteile von solchen Büchern und Handlungen, welche die Macht des Teufels in leiblichen Dingen betreffen. Viertes Stück*, Lemgo, 1738, 229–276. Sőt a tudósítást német nyelven modern szövegkiadásban az eredeti dokumentumok fotóival ismét közzétette Alexander M. GAIBL, *Narratio rei admirabilis*, Pressburg, 1910.

¹⁸⁰ Vö. RMNy 2020. Bielavý kiadványából sajnos példány nem ismeretes. Pontos címeírása Josef JUNG-MANN XIX. századi bibliográfiájában maradt fenn: *Historie literatury české...*, Druhé vydání, Praha, 1849, V, 1161. Ebből ítélve ugyanazon az RMNy által biblikus csehnek nevezett nyelven készült, mint a trencsényi nyomda ebben az időszakban napvilágot látott, evangélikus, szláv nyelvű kiadványai. Nem lehetetlen azonban, hogy a rózsashegyi születésű Bielavý nyelve a valóságban más sajátosságokat mutatott, ennek megítélése azonban példány hiányában nem lehetséges, s különben sem éreznénk magunkat kompetensnek a kérdésben.

vidék rekatolizációját célozták. Érthető ezért, hogy az itteni evangélikusok tollából hamarosan négy válasz is napvilágot látott. Zachariáš Láni biccsei szuperintendens már 1643-ban elkészült feleletével, amelyet valószínűleg Adam Wolfius exuláns lelkész biblikus cseh nyelvre is lefordított.¹⁸¹ Eszerint a Pozsonyban megjelent szellem valójában a Sátán volt, aki a fény angyalának, illetve bizonyos elhunyt Klementnek az alakját öltötte magára. Láni válaszával kapcsolatban rendkívül érdekes R. J. W. Ewans megjegyzése, aki szerint a katolikusoknak ebben a kérdésben sikerült megosztani a protestánsok táborát. A reformátusok ugyanis a jelenések hitelességét vonták kétségbe,¹⁸² míg az evangélikusok, mint látható, az események hitelességét elfogadva azok értelmezését vitatták.¹⁸³

Bielavý *Dennicájával* folytatott polémia a következő évben fejeződött be. A vitákról vallott evangélikus nézeteknek megfelelően az iskolák vállalták magukra a további válaszadoást. Alexander Hadik báni rektor személyesen is meghívta az Illésházy testvéreket és apjukat, Gáspárt, Gábort és Györgyöt a báni iskolában Bielavý állításainak cáfolása céljából tartott nyilvános vitára. Az Illésházyak rózsashegyi iskolájában pedig Ján Kučera ottani rektor adott ki ellene téziseket.¹⁸⁴

IV/5. A Szentírás körüli kérdésekkel foglalkozó vitairatok

Az egyház kérdése mellett a Szentírással kapcsolatos kérdések jelentették a 17. század első felében a protestáns–katolikus vallási viták másik fő csomópontját. Elsősorban magukat, a magyar nyelvű Bibliakiadásokat kísérték olyan viták, amelyek a Szentírás anyanyelvre való fordításának lehetőségeiről és módjáról szóltak, valamint érintették az értelmezés különböző kérdéseit. Korábbi fejezeteinkben bemutattuk már az e tekintetben legfontosabb hitvitabokrot, ezért most csak futólag utalunk rájuk újólá. Károli Gáspár és Szenci Molnár Albert bibliakiadásainak előszavaira reagált 1626-ban a Káldi György katolikus bibliafordításához csatolt függelék, az *Oktató Intés*, amelyre Dengelegi Péter *Rövid anatómiája* válaszolt.¹⁸⁵ Az átfogó vitairatok, illetőleg más témákkal is alaposan foglalkozó kiadványok közül Milotai Nyilas István *Mennyei tudomány szerint való irto-*

¹⁸¹ Zachariáš LÁNI, *Pseudo spiritus Posoniensis, sive discursus ex Sacra Scriptura, vetustioribus patribus, adeoque ipsis etiam sanioribus pontificiis ostendens spiritum Posonij apparentem non alium fuisse, quam Sathanam in angelum lucis et animam demortui cujusdam Clementis transfiguratum, cui accessit dissipatio Luciferi papistici...*, Trenchinii, 1643 – RMNy 2035. Mivel Bielavý munkájára latin nyelven is válaszoltak, nem zárható ki, hogy az *Phosphorus* (vagy *Lucifer*) címmel latinul is megjelent, erre nézve azonban konkrét adat nincs. Cseh fordítása: RMNy 2034.

¹⁸² Lásd VOETIUS idézett művét.

¹⁸³ Vö. J. W. R. EWANS, *The Making of the Habsburg Monarchy: 1550–1700*, Oxford, 1979, 392–393.

¹⁸⁴ Alexander HADIK, *Apodixis theologica, hoc est certissima demonstratio vanissimi conatus Luciferi Belaviani, quo ecclesiis Evangelicis specie decem fidei articularum hodie ecclesiae verae necessarium nuper imponi tentatum est, [...] respondente Stephano Scholio...*, Trenchinii, 1644 – RMNy 2082; Ján KUČERA, *Dissipatio phosphori fatui coecos 10. radios spargentis...*, Leutschoviae, 1644 – RMNy 2067. A pozsonyi szellem jelenései körül keletkezett vita eddigi legteljesebb összefoglalását lásd Ján KVAČALA, *Dejiny reformácie na Slovensku*, Lipt. Sv. Mikuláš, 1935, 204–205.

¹⁸⁵ Vö. RMNy 1352, 1467.

ványát (Debrecen, 1617)¹⁸⁶ kell újra megemlítenünk, amely Pázmány *Kalauzának* a Szentírásról szóló részével vitázik. Pázmány maga pedig, mint említettük, a *Kalauzon* kívül *A Szentírásról és anyaszentegyházról* (Bécs, 1626)¹⁸⁷ írott későbbi művében foglalkozott alaposabban ismét az idetartozó kérdésekkel, amelyre Pécsvárad Páter városi prédikátor felelt.¹⁸⁸

A puritanizmus korszakából két fontos református munka emelendő ki e tárgyban. A szó szoros értelmében egyik sem vitairat, de a téma teljes áttekintése érdekében mégsem hagyhatók figyelmen kívül. Johann Heinrich Bisterfeld két teológiai disputációjáról van szó. Az első a Szentírás *eminentiáját* tárgyalja, amely magában foglalja a Szentírás isteni méltóságát, kanonikus tekintélyét, teljes tökéletességét, az üdvösséghez elégséges voltát, valamint világosságát.¹⁸⁹ A második a Szentírás *genuinus sensusának*, azaz természetes, igaz (veleszületett) értelmének megállapításához szükséges hermeneutikai eljárásokkal foglalkozik, továbbá az ige általános hasznáról szól, vagyis arról értekezik, hogy a Szentírás tekintendő normának a magán- és a közélet minden vonatkozásában.¹⁹⁰ Bisterfeld első disputációjának témáját, a Szentírás méltóságát 1645-ben Medgyesi Pál *Égő szövétnelke* magyar nyelven is kifejtette.¹⁹¹

1641-ben a trencsényi evangélikus iskolában Alexander Hadik tüzött ki a Szentírással foglalkozó tételeket nyilvános megvitatásra. Munkája két részre tagolódik. Az elsőben arról értekezik, hogy a Szentírás isteni sugalmazottságáról, vulgáris nyelvű fordításairól, a kánonhoz tartozó könyvek számáról és a Szentírás értelmezéséről szilárd és megnyugtató tanítása van az evangélikus egyháznak, határozatlan és bizonyágtalanságban tartó a katolikusoknak. A másodikban, hogy az evangélikus egyházban a lelkészek hivatalba állításának rendje megfelel a Szentírás normáinak, a katolikus egyházban nem.¹⁹²

Különösen Bisterfeld és Medgyesi művei jelzik, hogy a Szentírás körüli kérdésekről szóló viták az 1640-es években már új dimenziókba kerültek. A fordítás jogosultságán és lehetőségein túl, amelyekre a 17. század első három évtizedének vitái irányultak, a szentírási szöveg tekintélye, méltósága a főkérdések, és az, hogy elegendő garanciáját jelent-e az üdvösségnek. Ez a kérdés pedig messze túlmutat a korábbiakon, ugyanis a Szentírásnak és a keresztyén tanítás egészének a viszonyára vonatkozik. Sőt még újabb kérdéskö-

¹⁸⁶ RMNy 1132.

¹⁸⁷ RMNy 1351.

¹⁸⁸ Vö. RMNy 1427 és 1485.

¹⁸⁹ Johann Heinrich BISTERFELD, *Disputatio theologica de divina Scripturae sacrae eminentia...*, Albae Juliae, 1641 – RMNy 1879. Ugyanezt nyomtatták újra 1653-ban Gyulaféhevároton *Gladii spiritus ignei, vivi et ancipitis, seu Scripturae Sacrae divina eminentia et efficientia* címmel – RMNy 2464.

¹⁹⁰ Johann Heinrich BISTERFELD, *Beata beatae virginis ars, seu regia genuini Scripturae Sacrae sensus omnigenique usus inveniendi via...*, Albae Juliae, 1641 – RMNy 2366. A cím magyarázata, hogy a boldogságos szűz a Szentírás értelmének igaz ismeretében és normáinak követésében egyaránt például szolgálhat. Bisterfeld két disputációját 1654-ben Leidenben újra kinyomtattatta Adrian Heerebord ottani professzor, akinek a figyelmét az előszó szerint magyar diákjai hívták föl Bisterfeld műveire. Vö. RMNy 2527.

¹⁹¹ *Égő szövétnelke, avagy egy nehéz de igen szükséges [...] kérdésnek, mely a Szentírásnak isteni méltósága felől vagyon, világos és rövid megfejtése*, Várad, 1645 – RMNy 2130.

¹⁹² Alexander HADIK, *Disputatio theologica de certitudine Scripturae Sacrae et ordine in ecclesia Lutherana...*, Trenchinii, 1641 – RMNy 1908.

röket vetnek fel a Szentírás hasznára vonatkozó fejtegetések, amelyek az igének a hívek mindennapi életében betöltött szerepéről szólnak, ugyanis közvetlen kapcsolatot teremtenek a bibliai szöveg és az ember egyéni léte között. E kérdésfeltevések mögött lassan már kitapinthatóvá válik a naponkénti bibliaolvasásnak a puritanizmusban kialakuló szokása, amely a Szentírást a mindennapi létre vonatkoztatott állandó kegyelmi forrásként szemléli, mint ami valóságos, konkrét útmutatást ad a hívek napi életviteléhez, cselekedeteihez. Ezzel a szentírási téma ki is emelkedik a hitviták közegeiből.

V. Vegyes témájú hitvitázó iskolai disputációk

Az iskolai vizsgatételekben folytatott hitvitáknak az eddigiekből is láthatóan kettős alapfunkciójuk volt. Nyomtatványként egyrészt betölthették a tulajdonképpeni vitairatok funkcióját, azaz választ, ritkábban kezdeményezést jelentettek a nyilvánosság egyéb színterein folyó vitákban. Másrészt egy-egy nagyobb hitvitabokor tagjaként meghatározták vagy legalábbis módosították a vita nyilvánossági terepét. Különösen az evangélikusok számára váltak e tekintetben fontos eszközzé, ugyanis az evangélikusok, mint többször rámutattunk, igen határozottan törekedtek arra, hogy a viták ne a szószéken vagy az egyházi élet más köreiben folyjanak, hanem az iskolák legyenek a színterei.

Az élszóban és általában nagy nyilvánosság előtt, ünnepélyes külsőségek közepette tartott nyilvános vizsgák némileg más közönséget érthettek el, mint a szószékről elhangzó érvelések. A templomi gyülekezetekhez képest hiányzott a kevésbé művelt réteg. Az oktatás latin nyelve ugyanis kizárta, hogy a csak anyanyelvet birtoklók is értő résztvevői legyenek a diskurzusnak. Ugyanakkor a városi, művelt polgári és klerikus rétegen kívül a környékbeli nemesség megjelenésére is számítani lehetett, hiszen e réteg is nagyrészt a városi iskolákban taníttatta gyermekeit. Azaz a nyilvános disputa egy potenciális mecénási réteget is bekapcsolt az iskolai életbe.

Nem ritka eset az sem, hogy a megvitatásra kitűzött polemikus hangvételű tételeknek nem volt semmilyen kapcsolata nagyobb összefüggő hitvitákkal, vitabokrokkal, hanem egyszerűen oktatási célt szolgáltak. Olyan teológiai közös helyekről szólnak, amelyek általában szerepeltek a viták témái között. Egyszerűen megvilágítják a problémákat, ismertetik az eltérő álláspontokat, azaz felkészítik a diákokat az esetleges későbbi vitákra, vagy felvértezik a várható térítési akciókkal szemben. Természetesen az eddigiekben ismertetett disputációknak, különösen a szentírási témákra vonatkozóknak volt ilyen oktatási céljuk is. Öt hitvitázó disputációnak viszont jelenleg egyáltalán nem ismerjük az iskolai gyakorláson túlmutató semmilyen konkrét aktualitását sem. Ezek témái: 1625-ben a kassai iskolában a böjt, 1640-ben a trencsényi Illésházy-udvarban az eredeti igazságosság, azaz az embernek a bűneset előtti állapota, 1643-ban a rózsasági iskolában Szent Kristóf és Szűz Mária koronájának tisztelete, 1649-ben a trencsényi iskolában a szentek

segítségül hívása, 1651-ben a zsolnai iskolában a keresztség.¹⁹³ Nem zárható ki, hogy ezek közül is egyik-másik konkrét, aktuális eseményekhez kapcsolódik, az azonban biztos, hogy nem tartoznak bele más nagyobb nyomtatott hitvitabokorba.

VI. Konvertálási esetek

Természetesen a különböző felekezetek között folyó valamennyi hitvita végső célja a hívek megnyerése, megtartása, elhódítása vagy visszahódítása volt. Ez volt az általános cél, de jó néhány olyan vitairat is akad, amely egészen konkrét konvertálási esethez köthető, vagy alapproblémája a konverzió kérdése. A sikeres térítéseket követendő példaként lehetett feltüntetni. Az áttérésre hivatkozva újabb híveket lehetett megnyerni. A már diadalmaskodott bizonyosság rendkívül vonzó, az emberek egymás cselekedeteit látva követik az előttük járók példáit. A jó példának sugalmazó ereje van. Az egyes áttérési esetek megmutatják azokat a lélektani pontokat, amelyeken keresztül saját érvelésünk a legmeggyőzőbb, s megmutatják az ellenfél gyengeségeit is. Érthető tehát, hogy különösen nevezetes személyek, papok, prédikátorok vagy főrangú emberek áttérési eseteit megpróbálták felhasználni arra, hogy példájukkal másokat is meggyőzzenek. A katolikusok által kezdeményezett viták közül visszautalhatunk Veresmarti Mihály történetére, mint amelyhez több vitairat kinyomtatása kapcsolódott, továbbá Balassi Bálint Campianus-fordítására, amely feltétlenül szorosan összekapcsolódott a költő áttéréssel.

Természetesen a protestánsok is igyekeztek kihasználni a számukra kedvező eseteket. Gottfried Rabe, aki korábban Prágában volt az ágostonos rend hitszónoka, 1601-ben a Húsvét utáni második vasárnapon tartott az evangélikus hitre való áttéréséről prédikációt. Németnyelvű beszédét Fabricius János galgóci lelkész 1602. március 9-én már magyarul is elmondta ottani hívei előtt, s fordítása a következő évben nyomtatásban is napvilágot látott.¹⁹⁴ Pázmány bosszankodva említi az esetet már Magyarai ellen írt művében is: „Minden nap is egy szent Ágoston szerzetéből szökött barát írását nyomtatá ki a galgóci kiáltó.”¹⁹⁵

¹⁹³ Sorrendben: Joannes WOLPHIUS, *Theses theologicæ de ieiunio [...] in schola Cassoviensi...*, Cassoviæ, 1625 – RMNy 1339; David LÁNI, *Disputatio de justitia originali [...] quam [...] proponit [...] comes Georgius Illieshazy [...] sub præsidio [...] Davidis Lanii, Trenchinii*, 1640 – RMNy 1858; Ján KUČERA, *Disquisitio publica historico-theologica, quæ hodiernam Romanam ecclesiam occasione illius Christophori Magni, nec non coronæ beatæ virginis Mariæ horrendæ idololatriæ convincit...*, Leutschoviae, 1643 – RMNy 2011; Martin TARNÓCI, *Asylum theosophicum continens I. Aram historicam. II. Aram dogmaticam. III. Aram polemicam. In his ostenditur ad Christum, non vero sanctos in nostris necessitatibus, afflictionibus preces esse dirigendas*, Trenchinii, 1649 – RMNy 2295; Nicolaus NIGRINI, *Disputatio theologica de baptismi necessitate...*, Leutschoviae, 1651 – RMNy 2379.

¹⁹⁴ *Ágoston barát szerzetin való Hollósi Godefridusnak, prágai barát prédikátornak, böcsületes tudós embernek a keresztyénségre való megtéréséről íratott prédikáció...*, Keresztúr, 1603 – RMNy 901. A német eredeti 1601-ben jelent meg Hildesheimben *Christliche Revocation Predigt* címmel.

¹⁹⁵ Pázmány, mint említettük, 1610 augusztusában tartott prédikációt Tordai János volt jezsuita, majd ferences szerzetes többszöri konvertálását elítélve. Vö. RMNy 1004.

Nem egyetlen konkrét konvertálási esethez kötődik Medgyesi Pál William Cromptontól fordított s 1632-ben Debrecenben kiadott traktátusa, amely azt óhajtja bizonyítani, hogy Szent Ágoston a protestáns tanításokkal minden lényeges pontban egyetértett.¹⁹⁶ Az egyházatyákhoz való viszony meghatározása, az egyházatyák írásainak tekintélyérvként való használati lehetősége és szabályai végső soron az egyház régiségével és folytonosságával összefüggő kérdések. Aki saját örökségeként tudja birtokba venni a patres, az atyák műveit, szellemi hagyatékát, nyilván amellet szól a régiek igazsága, az saját tanításainak szellemi folytonosságát is bizonyította. Medgyesi kiadványa tehát nem elsősorban a munka fő részének tárgya miatt kerülhet a konvertálási iratok közé, hanem azért, mert *Előljáró beszéde* „a keresztyén olvasókhöz és kiváltképpen az elcsábított pápistákhoz” szól, azaz a katolizált protestánsok visszahódítását célozza. Feltehető, hogy az erősödő rekatolizáció eredményeképpen szaporodó konvertálási esetek miatt tette közzé vitairatát Medgyesi, aki ekkor a debreceni kollégium tanára volt.

Hogy a konvertálás kérdésköre ebben az időszakban erősen foglalkoztatta a debreceni egyház vezetőit, az kiténik Kismarjai Veszelin Pál főprédikátor 1633-ban kinyomtatott dialógusából is: *Kegyés és istenes beszélgetések, melyekben az Úr Krisztus, amaz hívséges és jó pásztor Ádámnak egy eltévelyedett fiát meg akarja téríteni és saját juhainak aklában visszahozni, megmutatván vallásának elváltoztatásában mely igen esztelen és erőtelen okoktul viseltetett és indított a római synagógának kebelében való szállásra. Az együgyű híveknek megerősítésekre és az eltévelyedteknek megtérítésekre.*¹⁹⁷ Kismarjai, amint említettük már, tulajdonképpen Pázmány *Bizonyos okokjával*¹⁹⁸ vitázik traktátusában. Az a tény azonban, hogy két vitairatban is az eltévelyedett juhokhoz fordulnak a debreceni nyáj pásztorai, mégis azt sejteti, hogy erre számunkra most jóllehet ismeretlen, de konkrét okuk is lehetett.

Mint ahogy Tejfalvi Csiba Márton beregszászi prédikátort egyenesen saját vér szerinti rokonának katolizálása készítette arra 1637-ben, hogy megírja *Romanocategorus, azaz az apostoli vallással ellenkező, minapi római-katolikusok tudományának mutató lajstroma* című művét,¹⁹⁹ amelyet ugyancsak Debrecenben nyomtattak ki. Tejfalvi Pázmány *Kalauzával* vitázva fejt ki mondanivalóját, konkrétan Medgyesihez hasonlóan az egyházi hagyományok kérdésköre izgatja, fő törekvése annak bizonyítása, hogy a római katolikusok tanításai ellenkeznek a Szentírással, az apostoli hagyománnyal, az ökumenikus zsinatokkal, de még önmagukkal is, egyeznek viszont a régi eretnkségekkel.

Laskai János 1644-ben Váradon, idősebb Bethlen István kérésére jelentette meg *Hittül szakadásnak teljes megorvoslása* című munkáját.²⁰⁰ Bethlen kérésének indoka az volt, hogy fiát, Bethlen Pétert foglalkoztatta a katolizálás gondolata. A fordítás alapjául szol-

¹⁹⁶ *Szent Ágoston vallása, melyben [...] megbizonyítatik, hogy ő pápista nem volt [...] mivelünk protestánsokkal pedig a hitnek minden derekas ágaiban egyetértett*, Debrecen, 1632 – RMNy 1525.

¹⁹⁷ RMNy 1562.

¹⁹⁸ RMNy 1511.

¹⁹⁹ RMNy 1671.

²⁰⁰ RMNy 2089.

gáló mű: Nicolaus Vedelius (genfi prédikátor, később deventeri és franekeri professzor) *Panacea apostasiaeja* (Genf, 1629) volt.²⁰¹

Az evangélikusok körében ez idő tájt két áttérési ügy nyert nyomtatásban is nyilvánosságot. A tübingai származású Joannes Kircher feleségét elhagyva vándorolt Magyarországra. Előbb báni, majd 1627-től besztercebányai rektor volt. 1640-ben katolizált, s még ugyanebben az évben közreadta Bécsben vallásváltoztatása megindoklásául *Aetiologia* című művét.²⁰² Kircher ügye több tekintetben is hasonló Veresmartiéhoz. Ebben az esetben a korábban lejátszódott házassági válság vált a nyugtalan, kereső élet kiindulási pontjává, míg az egykori komjáti prédikátor esetében felesége halála. Kircher konverziója pedig, mivel rektorként szintén egyházi embernek számított, szenzációszámba ment. Öngizoló röpirata legelőször Zachariáš Lánit indította válaszra, aki mint volt báni rektor és a báni egyházmegye esperese érezte illetékesnek magát arra, hogy az apostatává vált egykori báni rektor vallásváltoztatási okairól kimerítő és terjedelmes kritikát tegyen közzé.²⁰³ Hogy az evangélikusok számára adott nyilvánosságot nemcsak Magyarország jelentette, hanem azok a régiók is, ahová a magyarországi diákok tanulni jártak, s amelyek kereskedelmileg, vagy a kölcsönös migráció révén szorosabb kapcsolatban álltak a királyi országrésszel, azt a Kircher-ügy is bizonyítja. Tudniillik Königsbergben Abraham Calovius ottani professzor elnökletével az ott tanuló magyar diákok egész disputációsorozatot adtak ki Kircher vitairata ellen.²⁰⁴ Nem zárható ki az sem, hogy Alexander Hadiknak a szentírási témájú vitairatok között említett disputatióját, a *De certitudine Scripturae Sacrae* (Trencsén, 1641)²⁰⁵ szintén Kircher áttérése provokálta ki, hiszen Hadik egy közelebbről meg nem nevezett *apostata nuperrimus* ellenében fejt ki benne érveit.

A másik áttérési ügy is azt bizonyítja, hogy az evangélikusok egy, a hazainál szélesebb nyilvánosságban éltek. Erhardt Ferdinand Truchsess császári kamarás, a boroszlói hercegség főkapitánya 1652. február 11-én katolizált. Ebből az alkalomból Jodocus Kedd bécsi jezsuita adott ki egy vitairatot, amelynek *Religionsspiegel* című függelékében a konvertálási esetről levezetve 12 provokatív tételt vagy követelményt állított föl az egyház történeti folytonosságával kapcsolatban, amelyeknek megválaszolására szólította fel az összes európai kálvinistát és lutheránust.²⁰⁶ Erre az önállóan többször is kinyomtatott függelékre számos válasz született Európa-szerte. Magyarország két rövid felelettel kapcsolódott be a vitába, mindkettő Trencsénben jelent meg 1652-ben. Az egyik Didimus

²⁰¹ Vö. HELTAI János, *Bethlen Péter és Pázmány*, OSZK Évk, 1982–1983, 411–422.

²⁰² *Aetiologia, in quo migrationis suae ex Lutherana synagoga in ecclesiam catholicam veras et solidas rationes succincte exponit*, Viennae, 1640 – RMK III, 6216.

²⁰³ *Strigil aetiologiae Kircherianae, sive orthodoxa depulsio causarum et argumentorum, quibus m. Joannes Kircherus Tubingensis per motum se jactitat, cur e synagoga, ut ait Lutherana transmigraverit in ecclesiam (scilicet) catholicam*, Trenchinii, 1641 – RMNy 1910.

²⁰⁴ *Examen aetiologias...*, Königsberg, 1642 – RMK III, 1589.

²⁰⁵ RMNy 1908.

²⁰⁶ *Wahrheit allgemeiner uralten Kirche, welche [...] bekennet hat Erhardt Ferdinand [...] Truchsess von Weltzhausen [...] anno 1652 den 11. Febr. Mit beigefügtem Religionsspiegel darinnen 12 Propositiones allen Lutherischen Calvinisten Predicanten gründlich und freundlich vorgehalten worden zu antworten...*, Wien, 1652.

Levita álnéven, amely mögött a szakirodalom Joannes Institoris báni rektort, vagy Daniel Lani galgóci prédikátort sejtí. ²⁰⁷ A másik Andreas Sartorius illavai rektor munkája. ²⁰⁸

Végül ismeretes egy olyan iskolai vizsgatételek formájában megírt vitairat is, amely közvetlen személyes térítési szándékkal íródott. Egy neves havasalföldi bojár család tagja, Constantin Cantacuzeno 1655 februárjában II. Rákóczi György engedélyével rövid időre Erdélybe telepedett át. Cantacuzeno küldött el Martinus Albrich brassói rektornak egy levelet, amelyet „egy bizonyos jeruzsálemi érsek” írt. Albrich erre szánta válasznak az Erdélyben időző bojárnak ajánlott, a szentek segítségül hívásáról írt téziseit, hogy Cantacuzenót megnyerje az evangélikus hitnek. ²⁰⁹

VII. A belső protestáns viták

A 17. század első felében, ellentétben a 16. század második felével, mikor a leghevesebb harcok a protestantizmuson belül folytak, a viták fő frontja egyértelműen a katolikusok és protestánsok között húzódott. A protestantizmus polarizációja ugyanis a századforduló körüli évtizedekben lényegében lezárult, a protestantizmus és katolicizmus küzdelme azonban a 17. század közepéig még élénken folytatódott, hiszen csak a harmincéves háború végére alakult ki a felekezeti megosztódásnak az az aránya, amely tartósan bizonyult. Európában a westfáliai béke után már nem történtek tömeges konvertálások. A hitviták Magyarországon azonban még néhány évtizedig tovább zajlottak, mivel itt a rekatolizációnak még további terjeszkedésre volt lehetősége. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy teljesen megszűntek volna a protestantizmuson belüli viták, de ezek jellege az előző időszakhoz képest erősen átalakult. Ennek értékelése előtt azonban tekintsük át magukat a ténylegesen lezajlott vitákat. Magyarországon a 17. század első felében a protestantizmus belső vitái három csoportba sorolhatók. Először is folytatódtak a viták a reformátusok és evangélikusok között, továbbtartott Erdélyben a reformátusok és unitáriusok küzdelme, s ami teljesen új jelenség, 1640 körül elkezdődtek a belső református viták.

VII/1. A református–evangélikus hitviták

Az evangélikusok és reformátusok között Magyarországon a 17. század első felében lezajlott viták három pontban tekinthetők át.

I. Először is az evangélikusok tulajdonképpeni vitairatokban és iskolai disputációkban folyamatosan napirenden tartották a legfontosabb teológiai ütközőpontokban, az úrvacso-

²⁰⁷ *Examen propositionum XII., quas sub persona Erhardi [...] Comitis in lucem misit jesuita Jodocus Kedd...*, Trenchinii, 1652 – RMNy 2438.

²⁰⁸ *Responsio ad postulata duodecim, quae in lucem emisit Jodocus Kedd, jesuita...*, Trenchinii, 1652 – RMNy 2448.

²⁰⁹ *Disputatio theologica de invocatione sanctorum...*, Coronae, 1655 – RMNy 2569.

ra és a predestináció kérdésében, illetve a hozzájuk kapcsolódó krisztológiai tanításokban, valamint a szabad akaratról és a bűnről vallott nézetekben fennálló különbségek vitatását. A 16. századi vallási viták számukra legfontosabb tanulsága ugyanis az volt, hogy az ezekben a kérdésekben való világos elhatárolódás nélkül a racionálisabb kálvinista tanítás újra és újra beszivárog az evangélikus hívek közé, és lassan út nyílik ezeken keresztül a kálvinizmus teljes elfogadásáig. Ezért az evangélikusok, mintegy folyamatosan veszélyeztetve érezve magukat, időről időre szükségesnek látták, hogy ezekről a kérdésekről határozottan állást foglaljanak a nyomtatott nyilvánosságban is, illetve különös gondot fordítottak rájuk az oktatásban. Az e kérdésekről szóló vizsgatételek egy része is elérte a sajtónyilvánosságot.²¹⁰

II. A reformátusok és evangélikusok közötti viták legfontosabb csoportja a reformátusok által kezdeményezett úgynevezett irénikus, azaz a protestánsok újraegyesülését szorgalmazó mozgalommal áll kapcsolatban. Nincs terünk itt most a szerteágazó irénikus gondolkör és mozgalom különböző indíttatású ágainak még csak vázlatos ismertetésére sem. Csupán a megemléendő vitairatok funkciójának megértéséhez szükséges legfontosabb tudnivalókat vázoljuk.

Az irénikum, a felekezeti békekészítés eszmekörének kidolgozásában David Pareus, a heidelbergi egyetem professzora végzett kiemelkedő munkát. Pareus gondolatmenete szerint a reformátusok és evangélikusok között nincsenek fundamentális, azaz az üdvösség alapjait érintő teológiai kérdésekben ellentétek, csupán az Úrvacsorai tanítás egyik, az üdvösséget nem érintő részletkérdése, nevezetesen Krisztus testének a szentségben való jelenlétének módja vitás. Az erre vonatkozó nézeteket pedig nem is kell nyílt tantétellel tenni, hanem olyan formulákat kell megfogalmazni és elfogadni, amelybe mindkét fél beleértheti a maga meggyőződését. Az elvi egységnek így kinyilvánított létrejötte után pedig egy világi elnökkel összehívott zsinaton lehetne megvitatni a további részletkérdéseket. Az egység szükségessége mellett teológiai és gyakorlati (politikai) érvek egyaránt szólnak. Egyrészt jóllehet Krisztus földi egyháza partikuláris egyházak sokaságából áll, de lelki egysége nem lehet kétséges. Másrészt a protestánsok közötti széthúzás csak a katolikusoknak kedvez, veszélyezteti az erősödő ellenreformációval szembeni harc eredményességét.

²¹⁰ Mivel ezek a vitairatok egyenként tartalmilag kevésbé érdekesek, csupán címeiket soroljuk fel időrendben. Ez elégségesen megvilágítja tárgyukat, témájukat is. Abraham CHRISTIANI (bártfai lelkész), *Συνταγμα brevissimum sed maxime perspicuum de duabus in Christo naturis, earundem unione personali et communicatione idiomatum...*, Bartphae, 1609 – RMNy 975; PÁLHÁZI GÖNCZ Miklós, *Az Úrvacsorájáról az igaz Augustana Confessio szerint [...] mostani nyomorult időre készített kézi könyvecske...*, Keresztúr, 1613 – RMNy 1057; Paulus TARTZIANUS, *Partitionum theologiarum disputatio XXIII. Διδακτικὴ de sacra Domini coena [...] praeside m. Jacobo Martino...*, Wittebergae, 1611 – RMNy 1028. E disputáció csupán azért került be az RMNy anyagába, mivel Lethenyi István magyar nyelvű verssel üdvözölte benne a löcsei származású, későbbi besztercebányai német prédikátort, Tartzianust. Daniel REMEN, *Par positionum de universalitate mortis Christi, Calvinianis potissime oppositum...*, Trenchinii, 1639 – RMNy 1807; David LÁNI, *Disputatio de causa peccati remotiva...*, Trenchinii, 1643 – RMNy 2033; Martin TARNÓCI, *Spicilegium biblicum in stipula praedestinationis...*, Trenchinii, 1651 – RMNy 2400; Martin ALBRICH, *Theses de coena magna...*, Corronae, 1655 – RMNy 2572.

Pareus rendkívül népszerű volt a magyarországi kálvinisták körében. 1595 és 1621 között több, mint 170 itteni diák látogatta teológiai kurzusait.²¹¹ Közülük többen is megpróbálkoztak professzoruk elképzeléseinek a hazai viszonyokhoz adaptált megvalósításával, vagy legalábbis, ha teológiai vitákat kezdeményeztek vagy ilyenekbe kényszerültek, igyekeztek gondolataikat az irénikus eszmékhez kapcsolódva fejteni ki.

Már többször több szempontból esett szó az *Itinerarium catholicum*ról (Debrecen, 1616).²¹² Ez az első olyan vitairat, amely kifejezetten az irénikum törekvéseit tükrözi. Szerzője Szegedi Dániel, szintén Pareus-tanítvány volt, s könyvében a protestáns egység jegyében bizonyítja a katolikusokkal szemben a protestáns tanításoknak az ókeresztyén időkől kezdve fennálló folyamatosságát. Vagyis az egységesnek tartott protestantizmus nevében veszi fel a harcot a rekatolizációval szemben.

Időrendben a következő kiadvány, amely az irénikum jegyében fogant, Pécseli Király Imre *Consilium ecclesiae doctorum*a 1621-ben Kassán látott napvilágot.²¹³ Érdekes módon Pécselinek nem evangélikus ellenfele volt a vitában, hanem a már katolikus vallásra tért Veresmarti Mihály. 1620 nyarán ugyanis Bethlen Gábor a beszercebányai országgyűlésre menet Gács várában szállt meg, ahol az asztaltársaságban Pécseli és Veresmarti is jelen voltak. Az ebéd utáni beszélgetésben vita kerekedett arról a kérdésről, vajon szükséges-e a keresztyéneknek lutheránusnak vagy kálvinistának nevezni magukat ahhoz, hogy az igaz vallást a hamistól megkülönböztessék. A kálvinisták, így Pécseli is, az egység érdekében azt vallották, hogy a keresztyének Krisztusról nevezik magukat keresztyéneknek, latinul Christianusnak, ezért fölösleges, sőt téves az emberekről való további megkülönböztetés.²¹⁴ Az evangélikusok történelmi tapasztalata azonban, mint már esett róla szó, az volt, hogy a világos elhatárolódás hiánya a kálvinistáknak kedvező, ezért szükségesnek tartották a megkülönböztetést, de nem a két teológus személyére, hanem tanítására nézve. A katolikusok pedig, ismerve az idevágó vitákat, a különböző elnevezések használatának hangsúlyozásával igyekeztek minél inkább kielezni a protestáns ellentéteket, megbontani az egységet. Nyilván a Veresmartival folytatott asztali beszélgetés nyomán állította össze traktátusát Pécseli. Munkájára evangélikus részről csupán 1626-ban kapott *Rövid feleletet* Zvonarics György sárvári iskolamester tollából.²¹⁵ Pécseli csupán 1625 decemberében küldött művéből egy példányt Zvonarics sógorának, Lethenyei Istvánnak. Ehhez képest Zvonarics igen gyorsan válaszolt, hiszen a Batthyány Ferenc özvegyének, Poppel Évának szóló ajánlást 1626 februárjában keltezte, vagyis szűk két hónap alatt nemcsak elkészült a harminckét lapos felelet, hanem ennyi idő már a

²¹¹ HELTAI János, *A heidelbergi egyetemjárás 1595–1621 = Régi és új peregrináció*, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József et al., Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 1993, 540–549.

²¹² RMNy 1104.

²¹³ *Consilium ecclesiae catholicae doctorum super ista quaestione: An homo Christianus possit et debeat se cognominare Lutheranum vel Calvinistam ad religionem puram ab impura recte discernendam...*, Cassovia, 1621 – RMNy 1247.

²¹⁴ Veresmarti és Pécseli vitájáról lásd HELTAI János, *Irénikus vonások Pécseli Király Imre műveiben = Irodalom és ideológia*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1989 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 209–230.

²¹⁵ *Rövid felelet, melyben Pécseli Imrének, érsekújvári kálvinista prédikátornak tanácsa meghamisítottik...*, Csepreg, 1626 – RMNy 1354.

kinyomtatásra is elegendő volt. A reformátusok számára azonban nem a dunántúli evangélikusokkal folytatott „kibékülési viták” keretében volt fontos Pécseli vitairata. Tudniillik semmiképpen se tartható véletlennek, hogy a *Consilium*ot Kassán nyomtatták. Ugyan is a kassai lelkésznek, Alvinczi Péternek éppen az irénikus teológiából merített érvekkel sikerült hosszabb időn keresztül megakadályozni a katolikusok nyilvános vallásgyakorlatát a városban. Kassán a szabad protestáns vallásgyakorlatot még II. Ferdinánd engedélyezte egy melanchthoniánus szellemű evangélikus hitvallás, a *Confessio Pentapolitana* alapján. Mivel a kálvinisták az irénikum jegyében általában elfogadták a *Confessio Augustana*, az alapvető evangélikus hitvallás Melanchton által módosított változatát, a *Variatát*, a tiszántúli református egyházkerületből érkezett Alvinczi, Bocskay egykori udvari papja is elfogadta a *Confessio Pentapolitanát*, s ezzel legalább formálisan fenntartotta a város vallási egységét. Az 1613. évi országgyűlésen azonban a katolikusok nyilvános vallásgyakorlatot követeltek a maguk számára is, mivelhogy a városban két vallás, a lutheránus és a kálvinista is gyakoroltatik, méltó tehát, hogy a katolikus vallás is bent legyen. A kassai küldötteknek azzal az érveléssel sikerült visszaverniük ezt az igényt, hogy Kassán csak az egy igaz Biblica religio floreál, nincs szükség tehát semmiféle újításra. Alvinczi ezért mindig rendkívül érzékenyen reagált, ha őt a kassai német lelkészek kálvinizmussal vádolták, vagy kálvinistának nevezték. Nyilván ezért volt számára fontos Pécselinek az elnevezések használatáról írt értekezése.

A következő évben pedig Alvinczi maga kényszerült egy irénikus szellemű prédikáció és tanítás összeállítására: *Az Úrnak szent vacsorájáról való rövid intés...* (Kassa, 1622).²¹⁶ Ez a munkácska, bár Pécseli *Consilium*jához hasonlóan kétségtelenül az irénikus teológia ihletésében született, ugyanúgy nem az evangélikusokkal való párbeszédet célozta, hanem egy belső református vita nyomán keletkezett. 1619-ben a Bethlen által Pozsonyban tartott országgyűlésen karácsonykor ketten osztottak úrvacsorát a kálvinista uraknak. Alvinczi Péter, kassai gyakorlatához híven ostyával – ez ugyanis, a *Pentapolitana Confessio* elfogadásához hasonlóan, feltétele volt a kassai egyház egyházi jogi értelemben vett egysége fenntartásának –, Kanizsai Pálfi János pápai prédikátor pedig az általános kálvinista szokás szerint kenyérrel. Bár Kanizsai maga is Pareus-tanítvány volt, mégis hevesen támadta Alvinczi engedékeny gyakorlatát. Ezért kellett Alvinczinek Bethlen parancsára, aki különben a pozsonyi karácsonyi istentisztelet alkalmával Alvinczitől vett ostyával kommunikált, mintegy öngazolásul kiadnia könyvecskéjét.²¹⁷

Kitérőleg jegyezzük meg, hogy Kanizsainak nem ez volt az első úrvacsoratanai vitája. Mivel állomáshelyén, Pápán bizonytalan volt a hívek felekezeti hovatartozása, evangélikus és református tagjai is voltak a gyülekezetnek, kéziratossá viták már 1612–1613-ban is folytak Kanizsai és Lethenyi István sárvári rektor között.²¹⁸ 1624-ben pedig egy való-

²¹⁶ RMNy 1263.

²¹⁷ Alvinczi kassai egyházpolitikai tevékenységéről lásd HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21).

²¹⁸ Kanizsai ekkor írt vitairatának szövegét nem, csupán címét ismerjük: *Sárvári konyhárul Lethenyi Istvántól Pápára némely csemege-kívánóknak [...] küldetett fekete lében főtt nyúlhúsának abálása*. Vö. Szinnyei V, 930.

színiüveg egyleveles folióalakú nyomtatott *táblát* tűzött ki Kanizsai Pápa híveinek, az Úrvacsora kérdéseiről.²¹⁹ A tábla egykori létezésére ma már csak Zvonarics István sárvári iskolamester következő évi válaszából lehet következtetni.²²⁰ A vita záródarabja, az 1625-ben elhunyt Zvonarics Mihály sárvári prédikátor úrvacsorai tanítása jóval később, 1643-ban látott napvilágot. Szerzője hagyatékából Lethenyei István tette közzé.²²¹ Mind-ebből jól látszik, amit különben az irénikus mozgalom sorsa általában véve is bizonyít, hogy az elvben megfogalmazott egységtörekvéseket a gyakorlatba nem sikerült átültetni, különösen nem, mikor a hívek konkrét megnyerése vagy elpártolása volt a tét. Ilyenkor rendszerint éles harc keletkezett a két felekezet között. Ennek ellenére az országos politikában a protestáns rendek közös fellépése, amelynek elvi alapját mégiscsak az egység teológiája képezte, gyakran hozott eredményeket.

Folytatva az irénikum körüli viták történetét ismét csak az evangélikusok elutasítását, elzárkózását mutatja Lethenyei István 1625-ben kiadott *Tabella synopticája*.²²² Lethenyei az első részben Leonard Hutter wittenbergi teológiai professzor *Loci communes theologici* (Wittenberg, 1619) című művéből fordította le az eleve elrendelésről szóló részeket, amely az úrvacsorai tanítás mellett az evangélikus–református viták másik fő kérdése volt. A második rész ugyancsak Huttertől való fordítás. Hutter, nyilván Pareus rendkívüli magyarországi népszerűsége miatt, a magyarországi evangélikusok egyik főpártfogójának, a nádor fiának, a Wittenberget is megjárt Thurzó Imrének ajánlotta *Irenicum vere Christianumj*át (Wittenberg, 1616), vagyis a Pareus *Irenicumj*ában (Heidelberg, 1615) megfogalmazott református békejavaslat indoklásának legrészletesebb cáfolatát. Ebből magyarított néhány fejezetet Lethenyei.²²³

Némileg hasonlít Pécseli Király Imre *Consiliumj*ának esetéhez Tolnai Pap István, I. Rákóczi György udvari prédikátora irénikus hangvételű művének sorsa. Tolnai 1632-ben kálvinista szellemben fordította magyarra a wittenbergi egyetemnek a vallásuk miatt üldözött csehekhez és morvákhoz küldött vigasztalását.²²⁴ A munkácska szándéka szerint az Erdélybe települt, illetve Gyulafehérvárott tanuló exulánsok előtt demonstrálta a kálvinisták szolidaritását, nyilván katolikusellenes céllal, hiszen a katolikusok az egyedü-

²¹⁹ *Tábla az Úr vacsorája dolgában különböző tudományokról*, Pápa, 1624 – RMNy 1316.

²²⁰ ZVONARICS István, *Az Úr vacsorája dolgában különböző tudományokról Pápai János praedikátortól formált táblának meghamisítása*, Csepreg, 1625 – RMNy 1326.

²²¹ ZVONARICS István, *Az Úrvacsorája idvösséges tudományának utába való rövid bemutatás*, Csepreg, 1643 – RMNy 1991.

²²² *Tabella synoptica, azaz az elválasztásról való articuluskoknak rövid sommában foglaltott táblája [...] Leonard Hutternek [...] írásából. Adatott ez tábla mellé ugyan ezen kálvinistáknak szörnyű és csodálatos egynéhány nevezetes vélekedések, és az Sz. írással ellenkező tanítások ezen doktornak David Pareus ellen írott Irenicumából...*, Csepreg, 1625 – RMNy 1324.

²²³ Megjegyezzük, hogy Kanizsai, Zvonarics és Lethenyei feljebb bemutatott munkáival – RMNy 1316, 1317, 1324 – még egyáltalán nem foglalkozott az egyháztörténeti szakirodalom, mivel ezek az RMNy II. kötetének megjelenéséig még bibliográfiailag is ismeretlenek voltak. Magam 1980-ban megvédett, kéziratban maradt egyetemi doktori disszertációmban ismertettem a három munka tartalmát és értékeltem az irénikus mozgalomban betöltött szerepüket.

²²⁴ *Az witebergai académiának az evangelika religióért számkivetést szenvedő csehökhez és morvaikhoz küldött vigasztalása...*, Gyulafehérvár, 1632 – RMNy 1534.

li igaz vallás üldözői. Tolnai gesztusára megint csak a Dunántúlról érkezett reagálás. Nádasdy Ferenc országbíró 1636. március 9-én kelt levelében hazugságokkal, hibákkal teljesnek mondja Tolnai könyvét, sőt közlése szerint ezért az eredeti művet ő maga újra lefordította. Kéziratának kinyomtatásáról azonban nem tud a szakirodalom.²²⁵ Tehát Pécseli esetéhez hasonlóan egy, a katolikusok ellen írt irénikus munka kapott az evangélikusoktól, ha nem is cáfoló, de helyreigazító választ.

Az evangélikusok elzárkózása ellenére a reformátusok nem hagytak föl a közeledési kísérletekkel, s bizonyos jelekből úgy tűnik, hogy az 1620-as évek végén és a 30-as években törekvéseik nem maradtak mindenestül eredménytelenek. Samarjai János Felső-Duna melléki református szuperintendens 1628-ban Pápán jelentette meg *Magyar Harmóniáját*.²²⁶ Ebben Pareus és a svájci teológusok, elsősorban Théodore de Bèze irénikus elképzeléseit vegyíti. Szemben Pareus szinkretikus-formuláris (azaz a két álláspontot egyszerre magában foglaló megfogalmazásokra építő) és zsinati elképzeléseivel a svájciak elegendőnek tartották a különböző protestáns hitvallások egy kötetben való kinyomtatásával demonstrálni, hogy azok az üdvösséget érintő kérdésekben harmóniában állanak egymással.²²⁷ Samarjai ebből az elképzelésből kiindulva az Ágostai Hitvallás²²⁸ szerkesztésében haladva az általa lényegesnek ítélt teológiai közös helyekről egymás mellett közli az Ágostai és a II. Helvét Hitvallás megfelelő artikulusait, cikkelyeit. Ehhez járul függelékként Pareus *Irenicum*jából a XXVIII. fejezet fordítása, amelyben Pareus az egység ellen általában forgatott teológiai érvekre felel, s felsorolja a békéltető okokat. Az evangélikusok válasza megint csak elutasító. Lethenyi István csepregi prédikátor 1633-ban *A kálvinisták magyar harmóniájának meghamisításában*²²⁹ 21 alapvető hitcikkelyben gondosan kimutatja, hogy miben is tér el a kálvinista tanítás az evangélikus hitvallástól.

Ennek ellenére Samarjai békéltető vitairatának jelentőségét csak akkor érthetjük meg világosan, ha tisztában vagyunk azzal, hogy kiadásával gyakorlatilag egy időben több olyan, a hitéletet szolgáló alapvető művet jelentettek meg a reformátusok, amellyel megpróbáltak egy valóban közös vallásgyakorlatot kialakítani legalább a magyar nyelvű evangélikusokkal. Az első ilyen munka Pécseli Király Imre 1624-ben és 1635-ben is kinyomtatott katekizmusa volt,²³⁰ amely Luther kiskátéjának szerkezeti felépítése szerint a Heidelbergi Káté megrövidített szövegét foglalta magában, s a vitás kérdésekben igyekezett mindkét fél számára elfogadhatóan fogalmazni.

²²⁵ MKsz 1899, 368–369, HAVRÁN Dániel.

²²⁶ *Magyar Harmónia, azaz az Augustana és a Helvetica Confessio artikulusunak egyező értelme, melyet Samaraeus János [...] rendölt össze, hogy az artikulusokban fundamentumos ellenkezés nem lévén az két confessiót követő atyafiak is az szeretet által egyesek legyenek. Ez mellé Pareus David D. Irenicumjából XVIII. rágalmas artikulusokra való feleletek és az egyeségre kétféle indító okok adattanak*, Pápa, 1628 – RMNy 1419.

²²⁷ Ilyen reprezentatív kiadvány pl. *Harmonia confessionum fidei orthodoxarum et reformatarum ecclesiarum, quae in [...] Europae regnis [...] profitentur*, Genevae, 1581.

²²⁸ Természetesen a Melancthon-féle variata változatról van szó.

²²⁹ Csepreg, 1633 – RMNy 1560.

²³⁰ *Catechismus, azaz a keresztyéni tudománnak fundamentumiról és ágairól való rövid tanítás*, Pápa, 1624 és Lőcse, 1635 – RMNy 1317 és 1630. Elemzését lásd HELTAI, *Irénikus vonások...*, i. m.

Hasonló törekvést tükrözött Samarjai János 1636. évi agendája is,²³¹ amely Bucsay Mihály megállapítása szerint az istentisztelet Luthertől örökölt rendjét megtartva csak kevéssel távolodott el 16. századi mintáitól.²³² Sőt Samarjai igyekezett megőrizni bizonyos katolikus szertartási elemeket is.²³³ Az 1635. évi lőcsei énekeskönyv²³⁴ pedig prototípusa azoknak a 17. századi énekeskönyveknek, amelyeket a reformátusok és evangélikusok egyaránt használtak.²³⁵ Nem bizonyított, de a körülmények ismeretében elgondolkodtató lehetőség, hogy a kiváló verselő és zeneileg is képzett Pécseli Király Imre volt ezen énekeskönyv szerkesztője, hiszen mint láttuk, ez évben jelent meg Lőcsén a dogmatikai különbségek kiegyensúlyozását tükröző katekizmusa. Katekizmus és énekeskönyv pedig könyvkiadási szempontból szorosan összetartozó műfajok!

Az irénikum ügye körüli vitairatok, mint általában a többi vitairat sem, nem értékelhetők önmagukban. Politikai, egyházi és spirituális összefüggések ütközőpontjában születnek. A református könyvkiadásnak Samarjai *Magyar Harmóniájának* közreadása utáni alakulása azt mutatja, hogy itt főként hitbéli meggyőződésből őszinte egységtörekvés fogalmazódott meg református oldalról, amit részben a lelkészi kar teológiai képzettsége, részben a hívek igénye, lelkiállapota kényszerített ki és táplált.

III. Az irénikus törekvésektől már függetlenül zajlott le az 1650-es évek elején Horváth András kassai evangélikus rektor két vitája a hagyományos evangélikus–református ütközőpontokon. Mindkettőt az úgy látszik, hogy az erre hajlamos Horváth provokálta. Mélyebb oka az lehetett, hogy Alvinczi Péter 1634. évi halálát követően hosszas viták után mégiscsak különvált Kassán a két protestáns felekezet, vagyis létrejött az önálló kassai református gyülekezet.²³⁶ De a várost még izgalomban tarthatták az ezzel kapcsolatos események.

Az első összecsapásra az adott alkalmat, hogy Toufaeus Mihály váradi rektor 1650 februárjában a váradi iskolában nyilvános disputációt tartott a szentek állhatatosságáról.²³⁷ Toufaeus valójában az arminianus nézeteket óhajtotta cáfolni, tehát belső református vitát folytatott. Mivel a perseverantia kérdése a predestinációról szóló viták kapcsán az evangélikusok és reformátusok között is ütközőpont volt, Horváth András szükségesnek látta, hogy a kassai evangélikus iskolában Toufaeus téziseire feleletként a következő tételről tartson nyilvános vizsgát. Ha a szentek és választottak halálos bünt követnek el, elveszítik az isteni kegyelmet, megigazító hitüket, és kihullanak a megigazulás állapotából teljesen, de nem véglegesen. Toufaeus 1650 májusában már felelt is Horváthnak, de a

²³¹ *Az helvétiai valláson lévő ekkézsiáknak egyházi ceremóniájokról és rendtartásokról való könyvecské,* Lőcse, 1636 – RMNy 1654.

²³² *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978*, I, Wien–Köln–Graz, 1977, 209; BUCSAY Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp., 1985, 132–133.

²³³ Vö. KATHONA Géza, *Samarjai János gyakorlati teológiája*, *Theológiai Szemle*, 1939, 324–544; 1980, 230–255.

²³⁴ RMNy 1628.

²³⁵ MKsz 1996, 82–89, H. HUBERT Gabriella és vö. RMNy 2254.

²³⁶ RÉVÉSZ Kálmán, *Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért: 1550–1650*, Bp., 1894.

²³⁷ *Dissertatio theologica de perseverantia sanctorum...*, Varadini, 1650 – RMNy 2355.

vita csak 1652 szeptemberében zárult le végleg Horváth immár vitairat formájában megírt viszontválaszával.²³⁸

Horváth másik vitája 1650 júliusában kezdődött az általa kiadott vizsgatételekkel, amelyek az Úrvacsorával foglalkoztak, közelebről Krisztus teste mindenütt való jelenlétéről. A vita a szokásos módon folytatódott és a szokásos módon zárult le Szőlősi János sárospataki rektor egy évvel később kiadott válaszával s Horváthnak 1652 júliusában napvilágot látott viszontválaszával. A viszontválaszok késésének oka mindkét vita esetében Horváth elhúzódó betegsége volt.²³⁹

Annak ellenére, hogy a kassai református egyház önállósulása még kölcsönözhetett némi aktualitást ezeknek a polémiáknak, lehetetlen észre nem venni a viták jelentőségének fokozatos értékvesztését. Immár viszonylag szűk iskolai nyilvánosság előtt, valójában csak a teológusok számára érdekes, szűk részletkérdésekről folyik az eszmecsere, amely immár nem kapcsolódik komoly társadalmi mozgásokhoz vagy szellemi izgalmakat okozó gondolati, eszmei irányzatokhoz. Funkciója az oktatásban, lelkészképzésben és némi egyéni becsapásban van. Horváth Andrászt ugyanis, mint újdonsült kassai rektort az is motiválhatta, hogy az az iskola számított rangosnak, vonzósnak, színvonalasnak, amely rendszeresen tartott nyilvános vizsgákat, ezeknek pedig szükséges kelléke volt a nyomtatott téziszfüzet. Azaz ezen 1650-es évekbeli viták már az iskolák reprezentációját is szolgálták.

VII/2. A református–unitárius viták

A 16. századi erdélyi unitárius–református hitvitáknak hatalmas szakirodalma van. Érthető ez, hiszen Európának éppen ebben a félreeső zugolyában alakultak ki a független gondolkodásra hosszú ideig lehetőséget nyújtó viszonyok, s ezért itt kerülhetett sor a hitújítás folyamatának szellemi-lelki és különösen intellektuális szempontból igen izgalmas vitáira. Sőt, az antitrinitáriusok rövid időre még a fejedelmi hatalom fölötti befolyást is megszerezték, amely itteni helyzetüket szinte példa nélkülivé tette. A 17. századra társadalmilag és az erdélyi vallási életben is visszaszorult az antitrinitarizmus, de mint recepta religio mégis jelentős pozíciókat őrzött meg. Ebből következően a vele való küzdelem állandóan aktuális feladatnak számított a református egyház életében. Ezeknek a 17. századi református–unitárius hitvitáknak a története, jelentősége még nincs érdem-

²³⁸ A három vitairat címe sorrendben: HORVÁTH András, *Pia et placida dissertatio de perseverantia electorum interdicta per peccata lethalia, ob quae gratia divina, fide justificante et justificationis statu excidunt totaliter, sed non finaliter...*, [Bartphae,] 1650 – RMNy 2307; TOUFAEUS Mihály, *Disputatio theologica de perseverantia sanctorum secunda...*, Varadini, 1650 – RMNy 2356; HORVÁTH András, *Responsum appendici maledictae homine Christiano indignae, quam [...] Toufaeus, rector Varadinensis disputationi [...] de perseverantia sanctorum secundae appendit...*, Trenchinii, 1652 – RMNy 2441.

²³⁹ Vö. RMNy 2441. Az említett vitairatok sorrendben: HORVÁTH András, *Pia et placida dissertatio de omnipraesentia carnis Christi in persona Toῦ λόγου...*, Bartphae, 1650 – RMNy 2306; SZŐLŐSI János, *Responsio ad ea, quae Andreas Horvat [...] in disputatione de omnipraesentia carnis Christi contra reformatos concinnata [...] edisseruit...*, Patakinae, 1651 – RMNy 2392; HORVÁTH András, *Responsum responsioni Patakinae oppositum...*, Trenchinii, 1652 – RMNy 2440.

ben kibontva, sőt az unitarizmus ekkori társadalmi pozícióiról sincs igazán megbízható képünk, ezért itt csak arra van lehetőség, hogy röviden bemutassuk azt a néhány fontos és néhány kevésbé fontos vitairatot, amelyek az általunk vizsgált időszakban nyomtatásban is napvilágot láttak.²⁴⁰

Az unitáriusok talán egyetlen igazán jelentős 17. századi nyomtatott hitvitairata 1619-ben került ki a sajtó alól Kolozsvárott. Enyedi Györgynek az orthodox teológusok által a Szentháromságban védelmezésére használt bibliai helyeket magyarázó s ezáltal az orthodox nézeteket cáfolni törekvő, még a 16. században latin nyelven írt bibliamagyarázó művét Torockai Máté unitárius püspök fordította magyarra. Torockai 1615-ben már nem élt, így a könyv valóságos kiadójának, sajtó alá rendezőjének neve ma nem ismert. Mivel a kinyomtatás engedély nélkül történt, terjesztését a fejedelem helytartója, Bethlen István megtiltotta. Ezért, hogy a tilalmat kikerüljék, a következő évben feltehetően Péchi Simon kancellár tanácsára új, impresszum nélküli címlappal látták el a kötetet, s így juthattak a példányok Kolozsvár város falain túlra.²⁴¹ A terjesztést tiltó rendelkezéssel természetesen nem elégedtek meg a reformátusok, hanem Milotai Nyilas István, volt tiszántúli püspök, Bethlen Gábor gyulafehérvári udvari prédikátora igen rövid időn belül, már 1622-ben Debrecenben (mivel Erdélyben ekkor nem állt a reformátusok rendelkezésére nyomda) terjedelmes cáfolatot nyomtatott ellene, az ugyancsak magyar nyelvű *Speculum Trinitatis*.²⁴² Milotainak valójában már készen állt egy kisebb traktátusa a Szentháromságról, mikor Enyedi könyve kijött a sajtó alól. Ezért tervezett kiadványát kibővítette annak a terjedelmes latin nyelvű kéziratának magyarra fordításával, amelyet már ugyancsak korábban készített Enyedi művének cáfolatául. Figyelemre méltó, hogy az Enyedi–Torockai kontra Milotai Nyilas polémia egy latin nyelvű vitának a magyar nyelvre való transzplantációja! Emellett nem tisztázott, hogyan kapcsolódnak ezek az események Péchi Simonnak, Erdély unitárius kancellárjának bukásához, és Bethlen 1620 körüli más unitáriusellenes intézkedéseéhez.

Az unitáriusok beszorított helyzetére jellemző, hogy Enyedi munkáján kívül az egész vizsgált időszakban mindössze két kisebb vitázó, illetve tanító jellegű kiadványuk készült el a kolozsvári könyvnyomtató műhelyben. Azok is névtelenül: *A Háromságnak oltalmazására gondolt legfőbb okoskodások megvizsgálása* (Kolozsvár, 1634)²⁴³ és *Az Szent*

²⁴⁰ Mint Balázs Mihály kutatásaiból egyre nyilvánvalóbb, az antitrinitárius művek egyre kevésbé juthattak el sajtónyilvánosságig, ezért a viták valódi értékelésére az idevágó kéziratok forrásanyag alapos feltárásáig várni kell. Ennek igen jelentős első lépése: *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, compiled by Elemér LAKÓ, preface Mihály BALÁZS, I–II, Szeged, 1997.

²⁴¹ *Az Ó- és Új testamentumbeli helyeknek, melyekből az Háromságról való tudományt szokták állatni magyarázattjuk...*, Kolozsvár, 1619 – RMNy 1187; a következő évi „kiadás”: RMNy 1222. A cenzúra történetéről bővebben lásd *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár–Bukarest, 1957, 598–600, Tóth Kálmán.

²⁴² *Speculum Trinitatis, azaz a Szentháromság egy bizony örök Istennek a Bibliában, a sídó bölcseknek és a patereknek tanubizonyosság-tételekben, az nagy világi conciliumoknak értelmekben és az példákban való [...] magakimutatása, melyekből [...] Enyedi Györgynek is káromló könyve [...] meghamisított...*, Debrecen, 1622 – RMNy 1262.

²⁴³ RMNy 1588.

János evangéliuma kezdetinek rövid magyarázatja (Kolozsvár, 1636).²⁴⁴ Egyikkel sem foglalkozott még érdemben a szakirodalom.

Református részről azonban még egy reprezentatív, unitáriusellenes dogmatikai összefoglalás született, Johann Heinrich Alsted 1641-ben közreadott, több mint 1200 folio-oldalnyi *Prodromus religionis triumphantisa*.²⁴⁵ Ez az unitárius tanítás legrendszeresebb összefoglalásának cáfolata mentén fejt ki a református tanítást. A meissenai származású Johann Volkel 1612-ben fejezte be öt könyvből álló művét, a *De vera religionét*, amelyet a lengyelországi unitáriusok zsinata többször is átdolgoztatott, végül a francia származású Johann Crell még egy könyvvel megtoldotta, s 1630-ban ki is nyomtatták.²⁴⁶ Alsted válaszában címlapján az 1635-ös évszám valószínűleg a nyomdába adás időpontját jelenti. A kézirattal, annak terjedelméhez képest, igen hamar elkészült a gyulafehérvári professzor, hiszen azt az előszó szerint már 1633 júliusában befejezte. A főrész nyomtatását azonban, mint V. Ecsedy Judit megállapította, csak 1636 augusztusában kezdték el és 1638 végén vagy 1639 elején fejezték be.²⁴⁷ A késésnek több oka is volt. 1633-ban a fejedelmi nyomda még nem volt alkalmas ilyen hatalmas, reprezentatív mű kinyomtatására. Rákóczi 1633–1636 között újjátta fel a műhelyt, és szereltette fel az Alsted alkotásának tipografizálásához is szükséges görög és héber típusokkal. Ettől kezdve a fejedelmi reprezentáció egyik alapeszköze a nyomda, de az *Öreg Graduál* és Geleji Katona *Praeconium evangelicumának* munkálatai még hosszú időre igénybe vették kapacitását. Sőt a tipográfusok is összevesztek. A nyomdavezetőt, feltehetően Jakob Effmurdot egy veszekedés során agyonütötte társa.²⁴⁸ Hiába fejeződött azonban be mindezek ellenére a nyomtatás 1639 elejére, mégsem láthatott napvilágot a munka, mivel Alsted 1638. november 8-án meghalt, s az igényes, nagy felkészültséget kívánó mutatókat már nem tudta befejezni. S mivel más erre alkalmas személy nem akadt, a feladatot az 1640 novemberében diplomáciai útjáról hazatérő Bisterfeld vállalta magára, így érhetek véget a teljes kiadási munkálatok 1641. április 12-én.²⁴⁹

Gyulafehérvár sajtójával és jól működő akadémijával az 1630-as évek végére a közép-európai kálvinizmus intellektuális központjává vált. Alsted műve pedig nyugodtan tekinthető az európai kálvinizmus unitárius tanításokkal szembeni apológiájának. Egyúttal nyilván szellemi háttere volt Rákóczi 1638. évi vallásügyi intézkedéseinek, az úgynevezett dési komplanációnak, amellyel végleg lehetetlenné tették a radikálisabb Szentháromság-tagadó nézetek hirdetését és terjesztését.

²⁴⁴ RMNy 1646.

²⁴⁵ *Prodromus religionis triumphantis in quo methodice repetuntur et breviter examinantur libri sex de vera religione, quorum primus a Johanne Crellio, quinque reliqui a Johanne Volkelio sunt conscripti...*, Albae Juliae, 1635 (recte 1641) – RMNy 1877.

²⁴⁶ *De vera religione libri quinque, quibus praefixus est Johannis Crellii [...] liber de Deo et ejus attributis*, Racoviae, 1630.

²⁴⁷ OSZK Évk, 1974, 366–368.

²⁴⁸ A *Prodromus Indexének* előszavában Bisterfeld így ír ezekről a nehézségekről: „Primum typographiae director [...] a socio misere fuit trucidatus [...] Tum identidem vel typorum, vel papyri, vel operarum defectus, aliorumque necessariorum librorum editio eam inturbavit.”

²⁴⁹ Lásd erről a sajtóhibák jegyzékének végén, az utolsó lapon Bisterfeld megjegyzését.

A komplanáció idején a Bethlenek familiárisa, Laskai János is elkészült egy kézirattal, amely főként a zsidó és keresztyén vallás különbségeit tárgyalta, s szerzője elsősorban az erdélyi proselyták, azaz a keresztyénségből zsidó vallásra tértek, az antitrinitarizmusból kinövő „zsidózók” intésére szánta traktátusát. A könyvecskét azonban, amelynek anyagát Laskai főként Hugo Grotius *De veritate verae religionis christianae*jából (Leiden, 1622) merítette, csak 1644-ben nyomtatták ki Váradon.²⁵⁰

Alsted *Prodromusa* mellett még egyszer utalnunk kell Geleji Katona István ugyancsak reprezentatív műveire, az előző fejezetekben már tárgyalt tanítására, a *Titkok titkára* (1645) és a *Váltság titka* címen közreadott három nagy prédikációskötetre (1645–1649), amelyeknek egyik fő feladata, funkciója az antitrinitárius nézetek cáfolata, és mint Geleji egyházpolitikájának általában véve is, az antritrinitarizmus fokozatos visszaszorítása.

Milotai, Alsted és Geleji reprezentatív kiadványain kívül csupán két kisebb antritrinitarizmus elleni munkát kell még megemlíteni ezen alfejezet végén. Alsted 1638-ban egy téziszfűzetben is foglalkozott a Szentháromság kérdéseivel, illetve Joannes Institoris a lőcsei evangélikus iskola egyik nyilvános vitáján cáfolta Christoph Ostorodt 1611-ben elhunyt unitárius lelkésznek, a rakóvi egyház néhai vezetőjének 1625-ben német nyelven kiadott két posztumusz művét, amelyek tagadták Krisztus istenségét. Ez utóbbi egyúttal az egyetlen Erdélyen kívüli és nem református, hanem evangélikus darabja az unitarizmusmal a 17. század első felében folytatott küzdelmeknek.²⁵¹

VII/3. A belső református hitviták

Érdekes jelenség a 17. századi magyarországi hitviták történetében, hogy valamely felekezet, egyház saját kebelén belül folytatott vitáit a nyomtatott nyilvánosság elé tárja. Egyáltalán nem tették ezt meg a katolikusok, és nem tették meg az evangélikusok sem. Pedig hogy az utóbbiak sem voltak mentesek a belső nézeteltérésektől, elhajlásoktól, azt azok a vallási vitairatok és tanítások bizonyítják, amelyek címlapukon vagy a címlap hátán a szuperintendens vagy más egyházi előljáró jóváhagyásával, engedélyével jelentek meg. Sejthetően a fű alatt Magyarországra is beszivárgó heterodox, chiliaszta vagy az orthodox evangélikus egyházi vezetés által már nem tolerált „radikálisabb” irénikus nézetek ellen volt szükség belső ellenőrzésre.²⁵²

²⁵⁰ LASKAI János, *Jézus királysága, melynek idvösséges birodalma alá hatható erősségekkel intetnek [...]* az erdélyi proselyta sidók, Várad, 1644 – RMNy 2090.

²⁵¹ JOHANN HEINRICH ALSTED, *Assertio sacro-sanctae Trinitatis...*, Albae Juliae, 1638 – RMNy 1718. Ezt a bibliográfiailag korábban ismeretlen nyomtatványt Balázs Mihály fedezte föl a szebeni Brukenthal Múzeum állományában. JOHANNES INSTITORIS, *Dissertatio theologica exhibens veritatem sententiae de filii Dei prae-aeterna divinitate...*, Leutschoviae, 1646 – RMNy 2147. Az Institoris által cáfolni kívánt munkák: CHRISTOPH OSTROD, *Hauptpunkten der Christlichen Religion és Disputatio [...] wider Georgen Tradeln [...] von der Gottheit des Sohns Gottes*, Raków, 1625.

²⁵² Mivel ezek a viták nem érték el a nyomtatott nyilvánosság szintjét, itt csupán az RMNy-számokra való utalással soroljuk fel tájékoztatásul azokat a kiadványokat, amelyek *permissu* vagy *approbatione superattentanti* vagy *ceterorumque superiorum* jelentek meg: RMNy 2400, 2441, 2448, 2443, 2493, 2494.

Míg az evangélikusok között sejtethető viták Magyarországon nem érték el a nyomtatott nyilvánosság szintjét, addig a reformátusok belső vitáinak egy része igen. A puritanizmus összetett kérdéskörének elemzésére nem alkalmas ezen polémiák bemutatása, amelyeknek részletes tartalmi ismertetését egyébként is elvégezte Zoványi Jenő.²⁵³ Ezért itt csupán annak a három hitvitabokornak a vázlatos áttekintésére kerül sor, amely az általunk vizsgált időszakban keletkezett.

A puritánus reformmozgalom alapvetően négy területen bontakozott ki: 1. az iskolaügyben, 2. az egyházigazgatásban és egyházfegyelemben, 3. a hitéletben, ezen belül főként a kegyesség megújításában, amely magával vonta a hívő ember belső lelkiéletének teljes átalakítását és 4. bizonyos szertartási, liturgiai szokások és a hitélet külső kereteinek általában való egyszerűsítésében. A nyomtatott vitairatok ezek közül két területet érintenek: az egyházigazgatást és a liturgiai kérdéseket.²⁵⁴

Öt kiadvány foglalkozik az egyházigazgatás kérdéseivel. Közülök háromban – két valási tanításban és egy prédikációban – Medgyesi Pál népszerűsíti a presbitériumok felállításának gondolatát.²⁵⁵ A másik kettő Utrechtben jelent meg 1654-ben. A Németalföldön tanuló magyarországi diákok közül, a puritanizmus régi ellenfelének számító Miskolci Csulyak István fia, Miskolci Csulyak Gáspár jelentetett meg egy írást, amelyben az angliai puritánok és independens szekták történetét tárgyalta annak bizonyításául, hogy ezek az irányzatok utat nyitnak az egyházi s ezen keresztül az állami életben is a „fejtelenségre”, vagyis az anarchiára. A szintén Hollandiában tanuló diákok közül egyetlen hét leforgása alatt kapott választ Telkibányai P. Istvántól, aki William Bradshaw *Puritanismus Anglicanus* című közismert, Amesius által is népszerűsített traktátusát magyarította. Az iratváltás gyorsasága ismét csak példája annak, hogy a hitvita egyre inkább publicisztikai műfajjá vált.²⁵⁶ Figyelmet érdemel ez a raptim történet iratváltás már csak azért is, mert időben nem esik messze Apáczai Csere János életének egyik sorsfordulójától. 1655. szeptember 24-én Apáczai Csere Jánosnak a gyulafehérvári kollégiumban védekeznie kellett II. Rákóczi György fejedelem előtt az independentismus vádjával szemben. Apá-

²⁵³ ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Bp., 1911.

²⁵⁴ Ezen kívül főként Medgyesi Pál és Geleji Katona István, valamint Georgius Laetus, azaz Jiří Veselský-Laetus között szóban és különböző kiadványok előszavaiban heves vita folyt a prédikálás elveiről és gyakorlatairól. Mivel ez erős teológiai, homiletikai vonatkozásai ellenére sem klasszikus hitvita, sokkal inkább retorikai vita, továbbá nem önálló kiadványokban, csupán előszavakban folyt, itt nem foglalkozunk vele. Lásd róluk KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (*Historia Litteraria*, 5), 47–48, 87–88, 182; BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai-Universitas, 1998, passim.

²⁵⁵ *Dialogus politico-ecclesiasticus, azaz két keresztyén embereknek [...] beszélgetések [...] az [...] presbyterekről [...] és a presbyteriumról...*, Bártfa, 1650 – RMNy 2309; *Rövid tanítás az presbyteriumról...*, Patak, 1653 – RMNy 2487; *Isteni és istenes synat...*, Sárospatak, 1655 – RMNy 2606.

²⁵⁶ Vö. MISKOLCI CSULYAK Gáspár, *Angliai independensizmussal, avagy az ecclesiái fenytékben és a külső isteni tisztelethez tartozó jó rendtartásokban minden reformata ecclesiaktól különböző fejtelenségre*, Ultrajectomban, 1654 – RMNy 2558; TELKIBÁNYAI P. István, *Angliai puritanismus, avagy kiváltképpen való tudományok azoknak, kik Angliában a puritánusok között [...] legkeményebbnek tartatnak*, Ultrajectomban, 1654 – RMNy 2559. Lásd a vitáról Petrőczy Éva kötetünkben közölt tanulmányát.

czai az independentismus eszméit nem vállalta, de puritánus meggyőződését határozottan kinyilvánította. Az eset erősen közrejátszott abban, hogy Apáczai gyulafehérvári tanári állását elveszítette, s Kolozsvárra kényszerült távozni.²⁵⁷ Miskolczi Csulyak és Telki-bányai polémiája pedig jelzi, hogy az angliai eseményeket a magyarországi és erdélyi értelmiség ekkor már régóta élénk érdeklődéssel kísérte.

A második fontos vita, bár látszólag mellékes liturgiai kérdéssel kapcsolatos, valójában a puritanizmus egyik igen lényeges elemét érinti. Váczi P. András szepesi prédikátor a Miatyánkot „vette védelmébe”. A puritánusok szerint nem szükséges, sőt nem is hasznos kötött szövegű imádságokat ismételtetni, ezért felesleges, ha akár az Úri imádság is több ízben elhangzik az istentiszteleten. Hasznosabb a saját szavainkkal való imádkozás, ezért önállóságra kell törekedni a magánáhitatban és az istentiszteleteken egyaránt. Váczi vitairatára viszontválaszul adta ki a következő évben a magyar puritánus mozgalom elindítójának tekintett Tolnai Dali János egyetlen ma ismert nyomtatott munkáját. A vitát Váczi viszontválasza zárta.²⁵⁸

Mint mondtuk, a vita központi témája, az Úri imádság liturgiai helye teológiai szempontból nem igazán fundamentális kérdés. De ha jól meggondoljuk, hogy az imádkozás módjának és tartalmának megújítása, egy újfajta kegyesség, lelki élet kialakításának az igénye a puritánus reformok leglényege, akkor egész világosan belátható, hogy itt a liturgiai reform kapcsán sokkal fontosabb kérdések forognak kockán, amelyek a puritán mentalitás meggyökereztetését érintik. Nem mehetünk bele a vita részletes tartalmi ismertetésébe, de hangsúlyozzuk, nem véletlen, hogy a puritanizmus irodalmi szempontból éppen az imádság műfajában hagyta a legerősebb, legmaradandóbb nyomot maga után.

A harmadik református belső vita, amelynek résztvevője Lippai Sámuel sárospataki másodpap és anonim ellenfele, valóban egy liturgiai részletkérdésről szólt. A puritánus prédikátorok meg akarták szüntetni az úrvacsorai liturgiában az úgynevezett prima elevatiót, azaz a szent jegyeknek a szereztetési igék elmondásával párhuzamos első felemelését. Erre vonatkozó teológiai érveket adta elő Lippai egy rövid latin nyelvű traktátusban, amelyet egy névtelenül kiadott orthodox felelet és Lippai viszontválasza követett. A vita latin nyelve mutatja, hogy ez nemcsak belső református, hanem egyenesen „belső klerikus” vita volt.²⁵⁹

²⁵⁷ Vö. APÁCZAI CSERE János, *Magyar logikácska*, kiad. SZIGETI József, Bukarest, Kriterion, 1975, 126–129.

²⁵⁸ Az iratok sorrendben: VÁCZI P. András, *A Miatyánknak, avagy mindennapi imádsággal élésnek állatása és megőltalmazása e mostani időbeli tanítóknak ellemvetések ellen...*, Kassa, 1653 – RMNy 2468; TOLNAI DALI János, *Dáneus Ráca-I, azaz a Miatyánk felől igaz értelmű tanítóknak magok mentsége Váci Andrásnak usorás vádja és szidalma ellen...*, Sárospatak, 1654 – RMNy 2550; VÁCZI P. András, *Replica, azaz Tolnai Dali Jánosnak csifos és vádos maga és mások mentésére való választétel...*, Kassa, 1654 – RMNy 2524. Legutóbb Fazakas Gergely mint két műveltségtípus és két érvelési technika összecsapását interpretálta Váczi és Tolnai vitáját, melyben a konkrét teológiai kérdés szinte csak ürügy a különböző erudíciós szinteken zajló látnos vitához képest: FAZAKAS Gergely, *„Mesterségükben disputálók” = Retorika, religio, nemzetudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004, 401–423; UÓ., *„Mesterségükben disputálók” vitája II, Studia Litteraria, Tomus XLI, Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban*, szerk. BITSKEY István, Debrecen, 2003, 111–130.

²⁵⁹ Vö. LIPPAI Sámuel, *Brevis dissertatio de quaestione an prior elevatio panis et vini in Sacra Coena in quibusdam ecclesiis usitata legitime observetur*, Patakini, 1654 – RMNy 2548; *Lima dissertationis Patakianae [...] de prima elevatione panis et vini in Coena Domini poliente illum sacerdote catholico*, Kassa, 1654 –

VIII. A vitairatok ajánlásainak címzettjei és költségviselői

Azt a kommunikációs erőteret, amelyben a vitairatok megjelentek és hatásukat kifejtették, a szerző és az ellenfél személyén kívül jelentős mértékben alakították az ajánlások címzéseiben olvasható nevek. Érdemes ezért befejezőképpen ebből a szempontból áttekinteni az ajánlásokat. Szemlénkben csak a tulajdonképpeni vitairatokat vettük tekintetbe. A régi könyvek más műfajai esetében az ilyen szemle általában a kiadványok mecénásaira derítene fényt, esetünkben azonban jóval összetettebb jelenséggel állunk szemben. A legjellemzőbb ugyanis az, hogy a vitairatoknak nincs személyhez címzett ajánlásuk, vagy egyáltalán nincs is ajánlás. Először is, mivel számos vitairat csak töredékből vagy említésből ismert, ezért nem tudható, hogy mi állt a praelimináriákban. Másodsor, különösen a katolikus nyomtatványok esetében a költségviselő maga az egyház, illetőleg a megfelelő vagyonnal rendelkező egyházi elöljáró, pl. Forgách érsek, Pázmány vagy más főpap. S feltételezhetően sokszor csökkentené a vitairat remélt hatását, ha megneveznék a pártfogót, hiszen az elsődleges cél többnyire mégiscsak a más valláson lévők megnyerése, s ezt nem mindig szolgálná Forgách vagy Pázmány neve, egyáltalán az „önmegszólító” kiadvány. Harmadsor, a polemikus műfajokban a szerző számára gyakran fontos az anonimitás. Előfordul, hogy a névtelenség, különösen Pázmánynál, de ellenfeleinél is része az irodalmi szerepjátéknak, vagy más szempontból fontos eleme a kommunikációs szituáció kialakításának. Máskor viszont bosszútól, üldözéstől tarthat a szerző, mint Pathai István a *Parázna Babylon* miatt, vagy a radikális nézeteket valló unitáriusok. Ilyenkor a mecénás neve is nyomravezető lehet, illetve nincs, nem akad olyan pártfogó, aki vállalná a vitairat szellemiségét. Mindezzel magyarázható, hogy a vitairatok igen nagy részének nincs vagy nincs személyhez szóló ajánlása.²⁶⁰

Második típusa a vitairatok ajánlásainak, ha saját egyházi elöljáróikhoz fordul a szerző. Ez az eset az iskolai disputációknál még gyakoribb. Ennek az ajánlástípusnak különböző indokai lehetnek. Előfordul, hogy a vitairat megírásának iniciatívái is a mecénástól származtak, és a költségeket is ő viselte, mint Pázmány korai vitairatai esetében Forgách Ferenc esztergomi érsek. Ez nem mond ellene annak, hogy máskor éppen az ilyen mecénás nevének elhallgatását kívánja a közlési szituáció és cél. Máskor saját karrierjét egyengeti az ajánló, például Balásfi Tamás, vagy szövegének az egyházi elöljáró nevével akar nagyobb tekintélyt, nagyobb autoritást, esetleg kanonikus jelleget kölcsönözni. A reformátusoknál

RMNy 2523; LIPPAI Sámuel, *Desperata causa prioris elevationis panis et vini in Sacra Coena [...] a quodam anonymo pontificio frustra defensae...*, Patakini, 1655 – RMNy 2605. A Lippai művére adott válasz, a Lima szerzője *sacerdos catholicus*nak nevezi magát. De műve tartalma alapján már Zoványi Jenő is úgy ítélte meg, hogy itt református szerző bújt a *sacerdos catholicus* álnév mögé. Az orthodoxnak tartott álláspontot a reformátusok valóban gyakran mondják e korban *catholicus*nak, azaz közönségesnek vagy egyetemesnek. Lippai viszontválasza viszont szatirikusan „fokozza” vitatársának önminősítését, mikor gúnyosan „quidam anonymus pontificiusnak”, azaz egy bizonyos névtelen pápistának nevezi.

²⁶⁰ Nincs ajánlása a következő műveknek. Katolikusok: RMNy 980, 984, 1040, 1120, 1203, 1376, 1485, 1514, 1841, 1847, 1953, 1956, 1957, 2022. Evangélikusok: RMNy 996, 1035, 2441. Reformátusok: RMNy 1064, 1065, 1104, 1163, 1316, 1372, 1460, 1911, 1914, 1977, 2044, 2468, 2524.

gyakran általános patrónusi, fautori, tanári szerepüknek köszönhetik az ajánlásokat az egyházi előljárók, nem a konkrét kiadvány költségei magukra vállalásának.²⁶¹

Természetesen ebben a műfajban is a leggyakoribb a főrangú világi személynek szóló ajánlás. Ez azonban különösen a katolikus szerzők esetében nem feltétlenül fejez ki mecénási viszonyt. Kedvelt eljárásuk, hogy frissen katolizált főurakhoz címzett ajánlással jelentetnek meg polémikus írást. Ezzel publicitást teremtenek a jó példának, bizonyosságát adják az áttérő szilárd elköteleződésének, azaz minden tekintetben megerősítik az esemény hatását.²⁶² Pázmány többször él azzal a lehetőséggel, hogy vitairata ajánlásában más vallású patrónust szólít meg. A dunántúli evangélikusokkal folytatott vitáiban éppen ellenfelei fő pártfogóihoz, Nádasdy Ferenchez (1603) és fiához, Nádasdy Pálhoz (1614) fordul ajánlásával. A későbbiekben Illésházy Gáspárhoz (1631) és özvegy Batthyány Ferencné Poppel Évához (1631). Ezzel a Nádasdyak és Illésházy esetében dialógust, párbeszédet teremt a megcélzott főúrral, számára a katolikus álláspontot reális alternatívaként villantja fel, nem ellenfélként, hanem lehetséges szövetségesként beszél hozzá. A Poppel Évának ajánlott vitairat, a *Nyolc okok* pedig Batthyány Ádám konvertálásával kapcsolatos. Egyrészt igyekeznek megnyerni az özvegyet is, másrészt igazolni kívánja anyja előtt fia lépését, egyengetni, lecsendesíteni, enyhíteni az emiatt keletkezett viszályt, elhidegülni.²⁶³

Ha az ajánlás nem az ellenfél patrónusának szól, hanem magának az ellenfélnek, mint Pázmánynak Alvinczihez, Balásfinak a három evangélikus szuperintendenshez címzett ajánlása, az akkor az irodalmi szerepjáték része, szatirikus, gúnyoros gesztus.²⁶⁴ Az pedig igen ritka eset a katolikusoknál, hogy vitairatot katolikus vallású mecénásnak ajánljanak. Mindössze három ilyen eset ismert.²⁶⁵

A protestánsok viszont a katolikusoktól eltérően igen gyakran ajánlják vitairataikat saját világi patrónusaiknak, akik nem egyszer vállalják magukra ezeknek költségeit is. Az evangélikus szerzők igen sokszor fordulnak a Nádasdy és Illésházy családhoz dedikációikkal. Érdekes viszont, hogy ebben a műfajban a harmadik nagy patrónus-családot, a

²⁶¹ Egyházi előljáróknak ajánlott művek. Katolikusok: RMNy 933: Pázmány ajánlja Pethe Márton, kalocsai érseknek; RMNy 952, 1002, 1024: Pázmány ajánlja Forgách Ferenc esztergomi érseknek; RMNy 1078: a kiadó, Balásfi Tamás ajánlja Forgách érseknek, a szerző, Pázmány ajánlja a kiadónak, Balásfinak; RMNy 1788: Veresmarti Mihály ajánlja Pázmány Péternek. Evangélikus: RMNy 2448: Andreas Sartorius ajánlja Joachim Kalinka szuperintendensnek. Református: RMNy 2558: Miskolci Csulyak Gáspár ajánlja a zempléni és abaúji prédikátoroknak; RMNy 2559: Telkibányai P. István ajánlja Komáromi János szántai papnak.

²⁶² Lásd RMNy 943 és 952: A konvertált Balassi Campianus-fordítását Dobokay Sándor jezsuita ajánlja az általa áttértett Forgách Zsigmond nógrádi főispánnak. Az eset pikantériája, hogy Forgách éppen Balassi elől hódította el az özvegy, de szép vagyonnal rendelkező Losonczy Anna kezét. Lásd HARGITTAY Emil, *„Te katonád voltam Uram...”* = BALASSI–DOBOKAY, *Campianus Edmondnak...*, i. m., 257–273. RMNy 1025, 1042, 1850: a konvertált Veresmarti Mihály Leonard Lessiustól fordított *Tanácskozásának* első két kiadása az akkor frissen katolizált Homonnai Drugeth Györgyhöz szól, a harmadik kiadása az akkor szintén frissen katolizált Batthyány Ádámhoz.

²⁶³ Lásd RMNy 905: Pázmány ajánlja Nádasdy Ferencnek; RMNy 1061: Pázmány ajánlja Nádasdy Pálnak; RMNy 1511: Pázmány ajánlja Poppel Évának; RMNy 1512: Pázmány ajánlja Illésházy Gáspárnak.

²⁶⁴ RMNy 1060 és 1117.

²⁶⁵ RMNy 1116: Balásfi Eszterházy Miklósnak; RMNy 1118: ugyancsak Balásfi Hethesi Pethe Györgynek; RMNy 2279: Matthias Faber jezsuita Wolfgang Ochsnak, a beszercebányai kamara prefektusának.

Thurzókat csupán egyszer tisztelik meg ajánlással.²⁶⁶ Néhány esetben pedig egy-egy evangélikus város vagy kisebb evangélikus birtokos neve szerepel a dedikációban.²⁶⁷ Más vallású pártfogót pedig csak a reformátusokkal folytatott úgynevezett irénikus vitákban szólítanak meg: Poppel Évát és Pápa város gondviselőit.²⁶⁸ Ellenfelet pedig mindössze két vitairattal, mindkétyszer Zachariás Láni Tomáš Bielavý pozsonyi kanonokot.²⁶⁹

A reformátusok egyáltalán nem élnek ebben a műfajban az ellenfélnek vagy az ellenfél pártfogójának szóló dedikáció lehetőségével. Főrangú világi pártfogóik közül legtöbbször az erdélyi fejedelmekhez és családtagjaikhoz fordulnak ajánlással: Bethlen Gáborhoz, id. Bethlen Istvánhoz és fiához, Péterhez, Rákóczi Györgyhez és Lorántffy Zsuzsannához. Előfordul még Mágócsy Ferenc, valamint Perényi Péter ugoccai főispán neve. Továbbá az evangélikusokhoz képest sokkal erőteljesebben támogatja őket vitairataik közreadásában a magyar nyelvű polgárság és a hivatalt viselő nemesség.²⁷⁰

²⁶⁶ RMNy 890: Magyar István ajánlja Nádasdy Ferencnek a „szerző költségével” megjelent munkát; RMNy 902: Zvonarics Mihály a szerző, ajánlás nincs, de az impresszum szerint Nádasdy Ferenc a költségviselő; RMNy 1072: Zvonarics Imre ajánlja Nádasdy Pálnak; RMNy 1091: Zvonarics Imre és Nagy Benedek ajánlja Nádasdy Tamásnak és Pálnak; RMNy 1324, 1560: Lethenyi István ajánlja Nádasdy Pálnak; RMNy 888: Eszterházi Tamás ajánlja Illésházy István feleségének, Pálffy Katának, megjelent Illésházy költségén; RMNy 1401: Florian Duchon ajánlja Illésházy Gáspárnak; RMNy 1520: Ján Hadik ajánlja Illésházy Gáspárnak; RMNy 1910: Zachariás Láni ajánlja Illésházy Gáspárnak, megjelent „impensis Casparis Illieshazi”; RMNy 2291: Horváth András ajánlja Illésházy Gáspárnak, Thököly Istvánnak és Zay Lászlónak; RMNy 1184: Pálházi Göncz Miklós ajánlja özvegy Thurzó Györgyné Czobor Erzsébetnek.

²⁶⁷ RMNy 975: Abraham Christiani ajánlja a bártfai egyháznak; RMNy 1088: Georg Hochschild ajánlja Lazar Henckelnek, Donnersmark (Csütörtökhely, Szepes vármegye) urának; RMNy 2120: Ján Kučera ajánlja Szmracsányi Péternek, az Illésházyak likavai prefectusának; RMNy 2440: Horváth András ajánlja Kassa, Bártfa, Lőcse, Trencsén és Kiszseben városainak; RMNy 2438: Didimus Levita (?) minden evangélikusnak.

²⁶⁸ RMNy 1354: Zvonarics György ajánlja Poppel Évának; RMNy 1326: Zvonarics István ajánlja Lengyel Boldizsárnak, Lengyel Györgynek és Szecezer Györgynek, Pápa vára gondviselőinek. Mindkét esetben kérdéses, hogy a címzettek valójában evangélikusok vagy reformátusok-e.

²⁶⁹ RMNy 2034 és 2035.

²⁷⁰ *Főrangúaknak ajánlott református vitairatok*: RMNy 1166: Szenci Molnár Albert Bethlen Gábornak; RMNy 1247: Pécseli Király Imre Bethlen Gábornak; RMNy 1262: Milotai Nyilas István Bethlen Gábornak; RMNy 1214A: Kecskeméti C. János Bethlen Istvánnak; RMNy 2089: Laskai János Bethlen Istvánnak; RMNy 2090: Laskai János Bethlen Péternek; RMNy 1534: Tolnai Pap István I. Rákóczi Györgynek; RMNy 1877: Johann Heinrich Bisterfeld I. Rákóczi Györgynek; RMNy 1826: Medgyesi Pál Lorántffy Zsuzsannának; RMNy 2550: Tolnai Dali János „az öregbik fejedelem asszony parancsolatjából és [...] költségével”; RMNy 977: Alvinczi Péter Mágócsy Ferencnek; RMNy 1670: Medgyesi Pál Perényi Gábornak; RMNy 1671: Tejfalvi Csiba Márton Perényi Gábornak. *A városi polgárokhöz és nemesekhez ajánlott református vitairatok*: RMNy 1132: Milotai Nyilas István Debreceni Tamásnak, Thurzó György (később Rákóczi) birtokai prefektusának; RMNy 1171: Kecskeméti C. János Kecskeméti Tiburtsi János tokaji harmincadosnak; RMNy 1257: Kecskeméti C. János Gönci Fejér Istvánnak, Tályán lakó sógorának; RMNy 1419: Samarjai János Szegedi Gáspár nagyszombati polgárnak és feleségének, Échi Orsolyának; RMNy 1427: Pécsváradi Péter Fodor Benedeknek, Bethlen Gábor emeritusának; RMNy 1467: Dengelegi Péter Igaz Gáspár kolozsvári polgárnak; RMNy 1525: Kismarjai Veszelin Pál Aszalos István és Mike István debreceni polgároknak; RMNy 2548 és 2605: Lippai Sámuel Zemplén megye reformátusainak; RMNy 2523: „Sacerdos catholicus” Zemplén megye három vallású népének.